

Bagińska, Jolanta / Machnik, Jan

Wyniki ratowniczych badań zniszczonego kurhanu na stan. 31 w Werszczyca, pow. Tomaszów Lubelski na Grzędzie Sokalskiej : wyodrębnienie grupy sokalskiej kultury ceramiki sznurowej

Archeologia Polski Środkowowschodniej 6, 38-57

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

JOLANTA BAGIŃSKA, JAN MACHNIK

**WYNIKI RATOWNICZYCH BADAŃ ZNISZCZONEGO KURHANU NA STANOWISKU 31 W WERSZCZYCY,
POW. TOMASZÓW LUBELSKI NA GRZĘDZIE SOKALSKIEJ.
WYODRĘBNIENIE GRUPY SOKALSKIEJ KULTURY CERAMIKI SZNUROWEJ**

Latem 2000 r. przebadano ratowniczo pozostałość kolejnego kurhanu na Grzędzie Sokalskiej – tym razem na stan. 31 w Werszczy, gm. Jarczów, pow. Tomaszów Lubelski (ryc. 1A). Nasyp tego kurhanu został niemal całkowicie zniwelowany w trakcie długotrwałej orki. Na powierzchni, przed rozpoczęciem badań, miejsce kurhanu odznaczało się jedynie płatem ciemniejszej ziemi i ledwo dostrzegalną, owalną wypukłością (ryc. 1B). Po zdjęciu ziemi ornej o miąższości 20-30 cm ukazały się zarysy jam grobowych, rowka i glinianki, z której pobierano ziemię do usypania kurhanu.

OPIS GROBÓW:

Grób nr 1 – zniszczony, zachował się tylko spąg tuż pod warstwą orną (ryc. 2a). Jama zbliżona do owalu o wymiarach 260 x 125 cm, zorientowana wzdłuż osi E-W, dno na głębokości 52 cm, wypełnisko żółto-czarne, plamiste. W centralnej części jamy znaleziono fragmenty czaszki zwierzęcej (prawdopodobnie niedźwiedź) i 2 narzędzia krzemienne. Drobne fragmenty tej samej czaszki i kości bydłace, niektóre przepalane, znaleziono w zachodniej części jamy (zob. D. Makowicz-Poliszot – Aneks).

Inwentarz: 1. drapacz na wiórowcu obubocznym wykonany z krzemienia wołyńskiego (ryc. 5d), wymiary: długość – 10,4 cm, szerokość – 3,8 cm, grubość – 0,8 cm, 2. przypiętkowy fragment wiórowca jednobocznego wykonanego z krzemienia wołyńskiego (ryc. 5e), wymiary: długość – 5,4 cm, szerokość – 3,4 cm, grubość – 0,7 cm.

Grób nr 2 – zniszczony, zachował się tylko spąg tuż pod warstwą orną (ryc. 2b). Jama owalna o wymiarach 155 x 100 cm, zorientowana wzdłuż osi NE-SW, dno na głębokości 35-40 cm, wypełnisko żółto-szare, plamiste. W południowo-zachodniej części jamy znaleziono drobne fragmenty czaszki dziecka w wieku 4-6 lat (zob. K. Kaczanowski – Aneks), a w centralnej ślad całkowicie zniszczonego naczynia. Grób otoczony był kolistym rowkiem opasującym przestrzeń o średnicy 380-390 cm (ryc. 1B), szerokości 20-25 cm, a głębokości 38-42 cm; przekrój nieckowaty, wypełnisko żółto-czarne.

Inwentarz: całkowicie zniszczone naczynie o średnicy ok. 10 cm

Grób nr 3 – zniszczony, zachował się tylko spąg jamy grobowej (ryc. 2c). Jama owalna o wymiarach 110 x 70 cm, zorientowana wzdłuż osi NE-SW, dno na głębokości 65 cm, wypełnisko żółto-szare, plamiste. We wschodniej części jamy pucharek i kości czaszki dziecka w wieku 1-5 miesięcy (zob. K. Kaczanowski – Aneks). Szkielet bardzo źle zachowany –

znaleziono tylko fragmenty czaszki i kości długich, co uniemożliwia określenie pozycji szkieletu.

Inwentarz: 1. pucharek (ryc. 5c) ze ściankami lekko wgiętymi do wewnątrz w 2/3 wysokości naczynia, brzusec zaokrąglony, łagodnie przechodzący w niewyodrębnione, lekko wklęsłe dno. Górna część naczynia zdobiona rytym ornamentem poziomej jodełki obramowanym od góry pojedynczym, a od dołu podwójnym rzędem stempelków. Na krawędzi wylewu ślady cięcia i szlifowania, co wskazuje, że pucharek był pierwotnie nieco wyższy. Gлина z niewielką domieszką piasku, barwy pomarańczowo-szarej, plamistej. Wymiary: wysokość – 8,4 cm, średnica wylewu – 8,4 cm, średnica brzuśca – 8,9 cm, grubość ścianek – 0,4-0,6 cm.

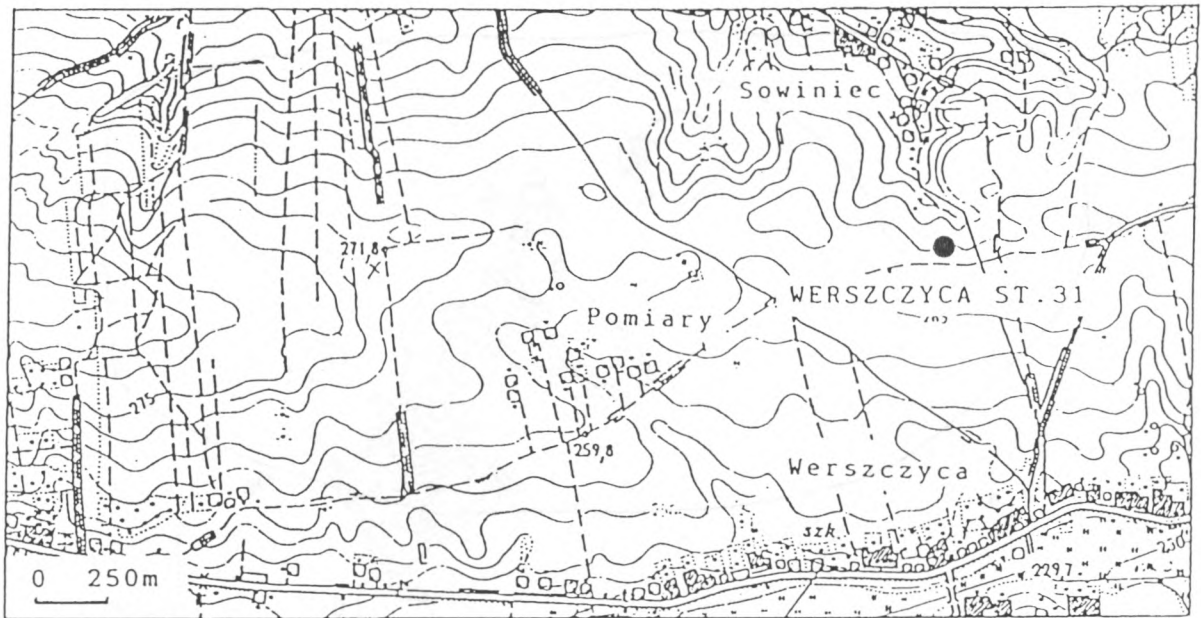
Grób nr 4/5¹ – niszowy

Szyb grobu (ob. 5 – ryc. 4A). Okrągła jama o średnicy 150-160 cm, dno na głębokości 78 cm, wypełnisko szarobiałe. W północno-zachodniej ścianie szybu wydrążono korytarz o szerokości i wysokości 70-80 cm, prowadzący do niszy, dno na głębokości 116 cm.

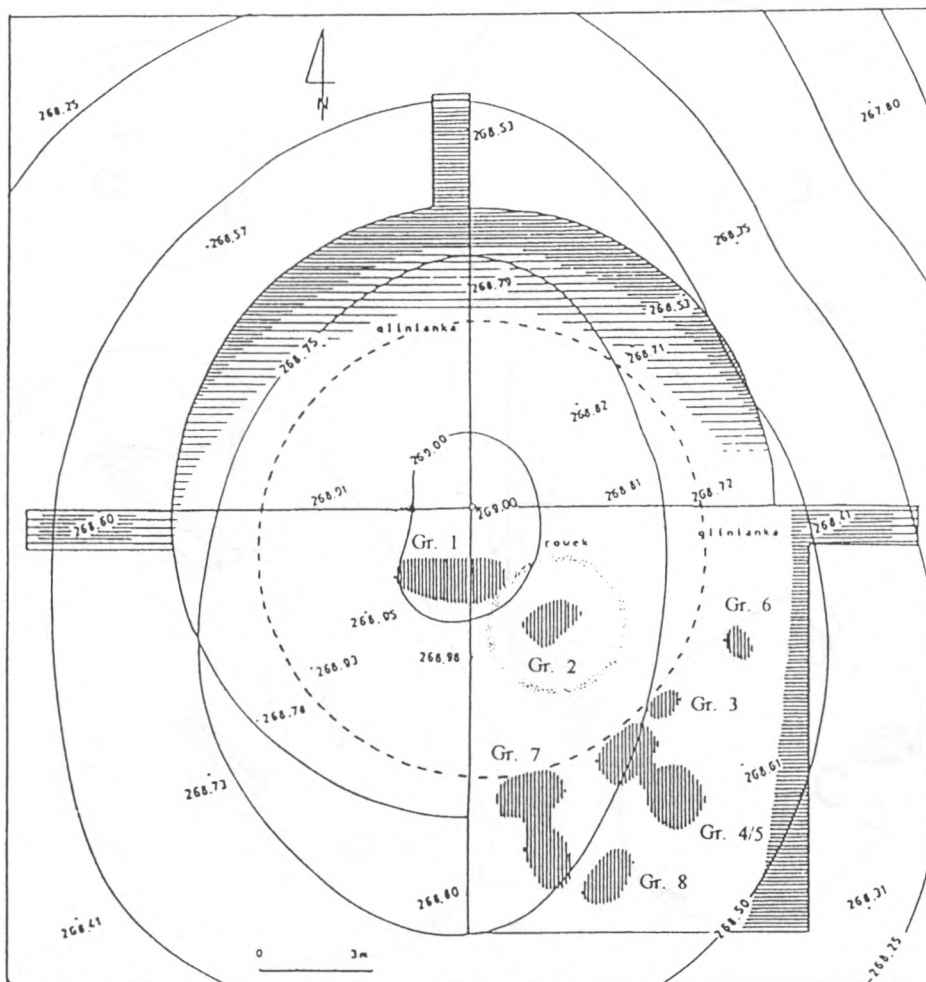
Nisza (ob. 4 – ryc. 3a, 4A). Pierwotny strop niszy znajdował się na głębokości ok. 85 cm. Strop uległ zawaleniu, dlatego na powierzchni nisza rysowała się jako niezbyt regularna jama o żółto-czarnym wypełnisku położona w bezpośrednim sąsiedztwie obiektu nr 5. Nisza miała kształt owalny i wymiary 146 x 222 cm, dno na głębokości 166 cm, zorientowana wzdłuż osi NE-SW. Przy północno-zachodniej ścianie znaleziono szkielet młodego mężczyzny w wieku 18-20 lat (zob. K. Kaczanowski – Aneks) ułożony w pozycji skurczonej na prawym boku, głową na S. Pod kośćmi lewego ramienia znajdował się wiórowiec krzemienisty, a w skupisku kości za plecami zmarłego sztydło kościane. Na kościach stóp ustawiony był pucharek, obok ułożono 2 dłuta kościane i osełkę kamienną. W odległości 20 cm na wschód od pucharka znaleziono amforę i siekiere krzemienią wbitą ostrzem w dno niszy.

Inwentarz: 1. amfora (ryc. 6h) z sześcioma kolankowatymi, poziomo przekłutymi, uszkami umieszczonymi w górnej części brzuśca, szyjka lejkowato rozchylona, brzusec bania-

¹ Grób nr 4/5 oznaczono w ten sposób, ponieważ w wyniku zawalenia się niszy, szyb i nisza rysowały się pod warstwą orną jako dwie odrębne jamy położone blisko siebie. Oba obiektom w trakcie ich odkrywania nadano kolejne numery wpisując je do dokumentacji terenowej.

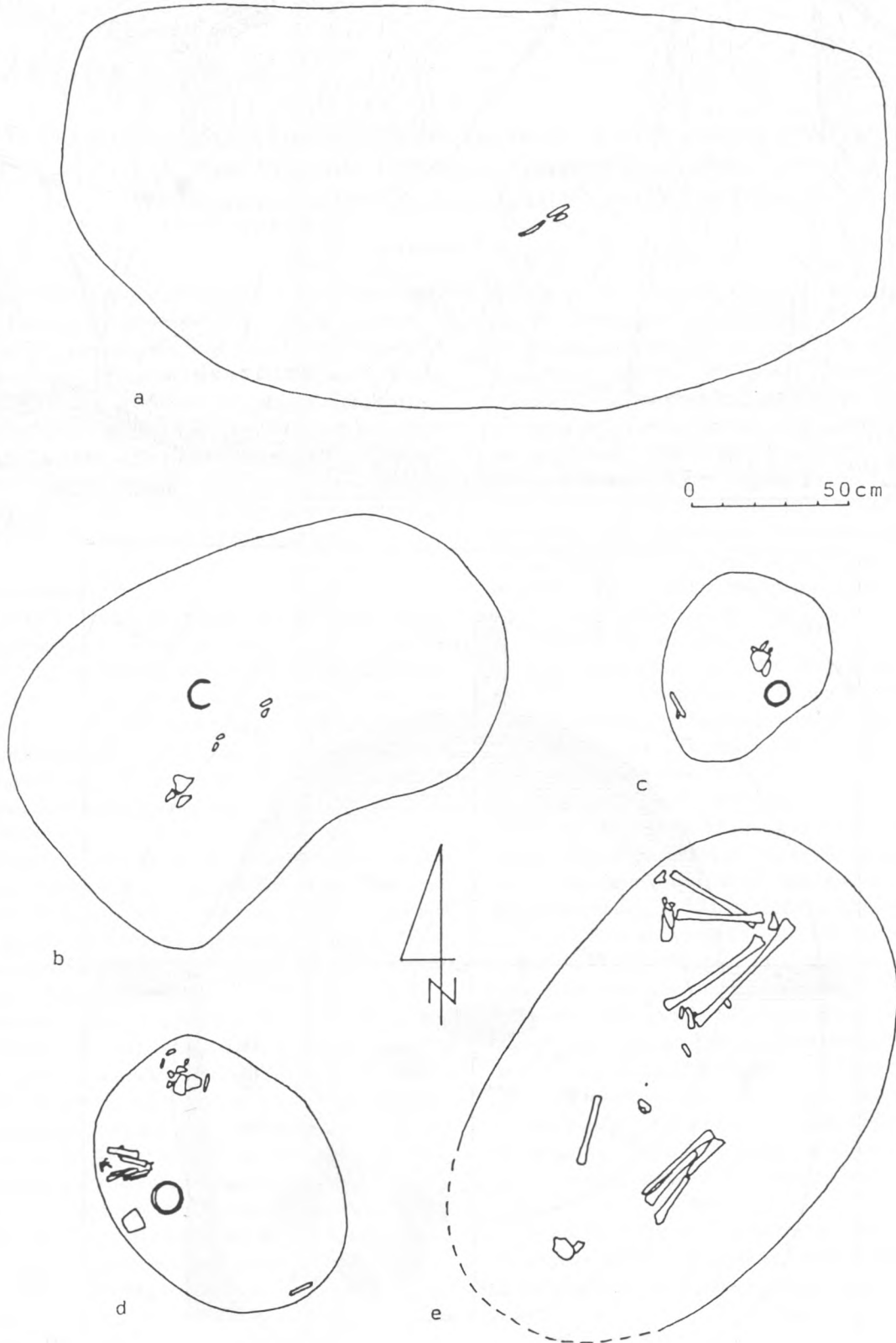

A

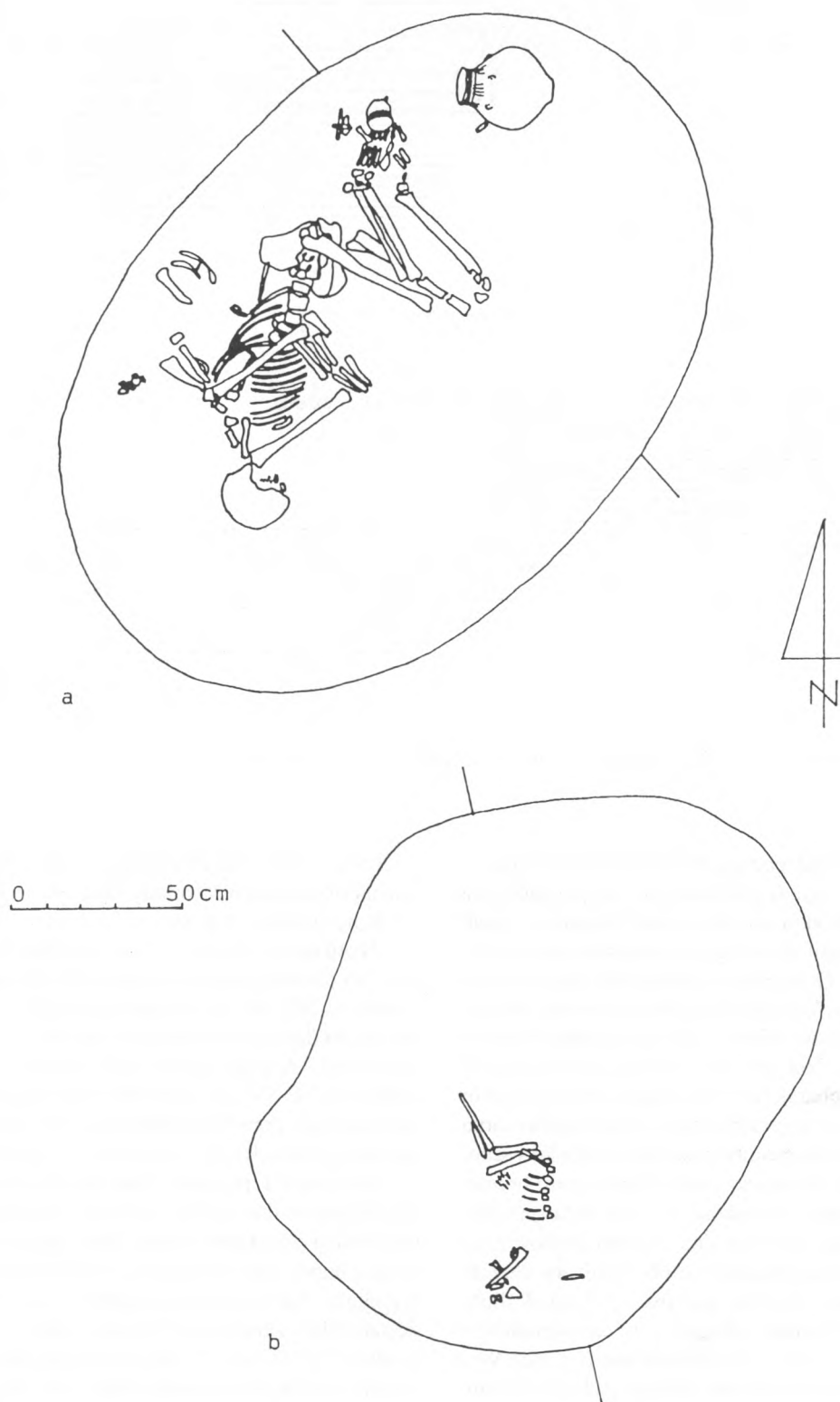

B

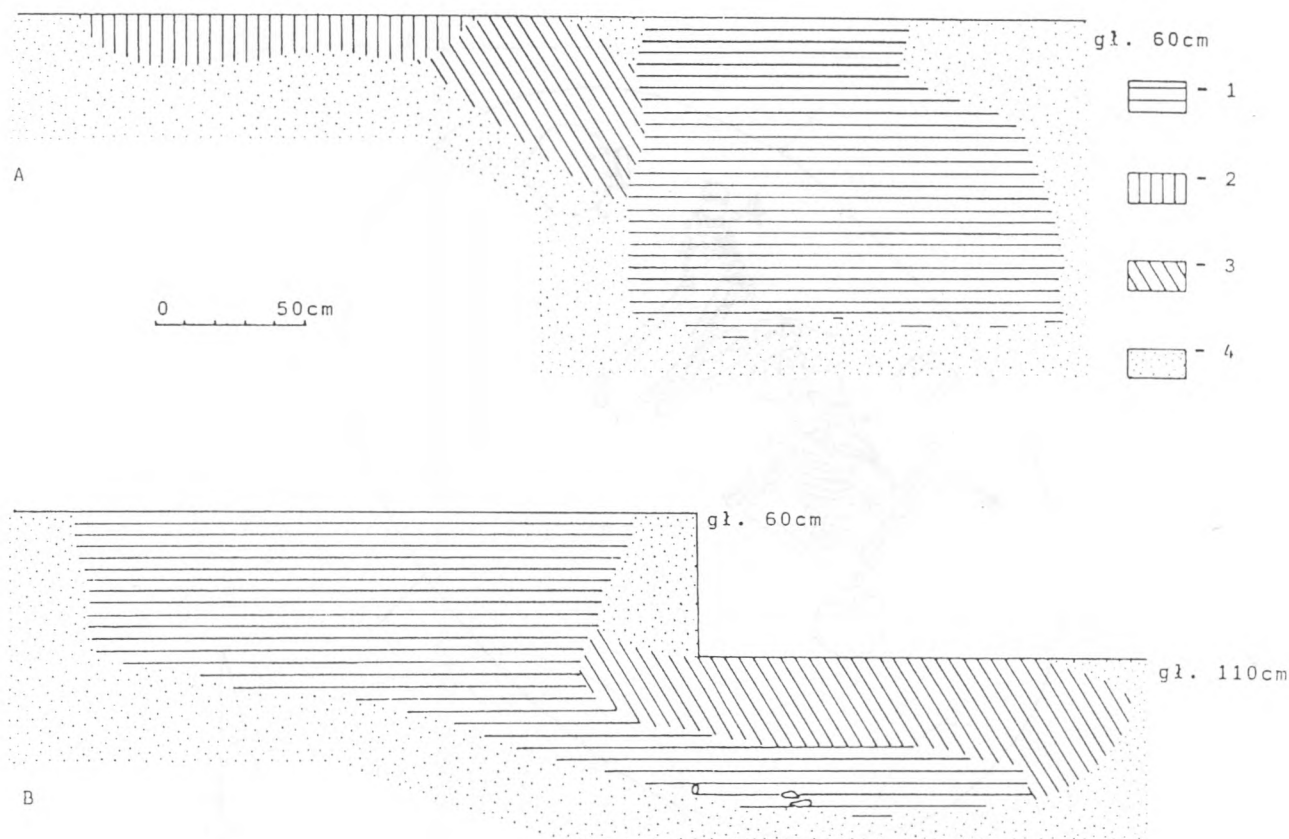
Ryc. 1. Werszczyca stan. 31: A – lokalizacja kurhanu, B – lokalizacja grobów; linią przerywaną oznaczono domniemany zasięg nasypu.

Ryc. 2. Werszczyca stan. 31 – plany grobów jamowych: a – grób nr 1, b – grób nr 2, c – grób nr 3, d – grób nr 6, e – grób nr 8.

Ryc. 3. Werszczyca stan. 31 – plany grobów niszowych: a – grób nr 4/5, b – grób nr 7.

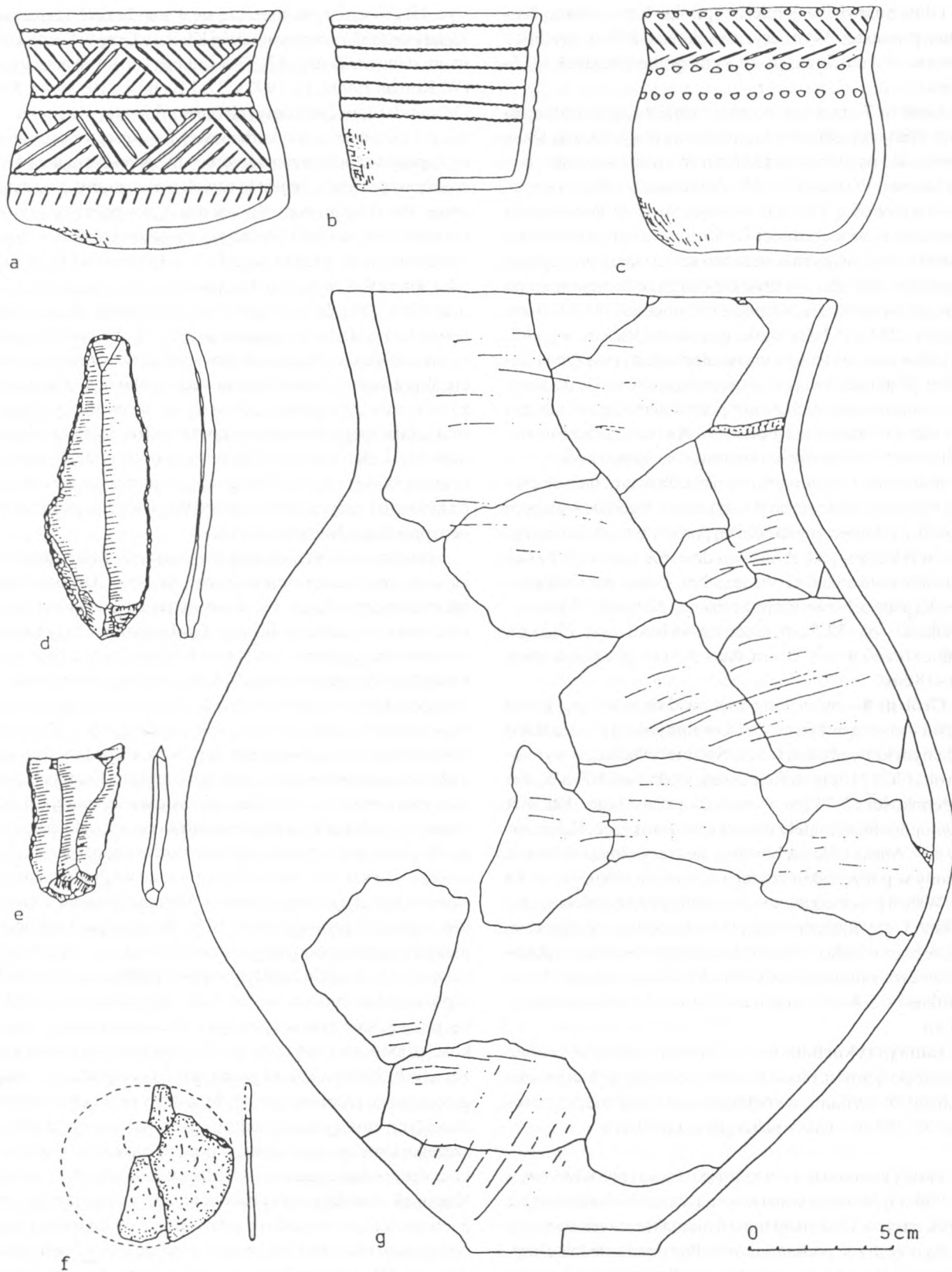
Ryc. 4. Werszyczka stan. 31 – przekroje grobów niszowych: a – grób nr 4/5, b – grób nr 7.

sty, załom umieszczony poniżej połowy wysokości naczynia, dno wyodrębnione w niską stopkę. Szyjka zdobiona pasmem poziomych odcisków sznura obramowanym od dołu pionowymi odciskami sznura zgrupowanymi w poczwórne pasma tzw. festony. Gлина z domieszką piasku, barwy szaro-brązowej, plamistej. Wyraźne ślady obmazywania obu powierzchni. Wymiary: wysokość – 26,8 cm, średnica wylewu – 10,8 cm, brzuśca – 26,6 cm, dna – 5,3 cm, grubość ścianek – 0,4-0,6 cm. 2. pucharek (ryc. 6a) o nisko umieszczonym załomie brzuśca, dno wyodrębnione w niską stopkę, górna część naczynia zdobiona pasmem poziomych odcisków sznura. Gлина z niewielką domieszką piasku, barwy szaro-brunatnej, plamistej. Wymiary: wysokość – 9,7 cm, średnica wylewu – 9,8 cm, brzuśca – 10,5 cm, dna – 3,8 cm, grubość ścianek 0,4-0,6 cm. 3. dłuto kościane (ryc. 6b). Wymiary: długość – 9,3 cm, szerokość – 2,2 cm, grubość – 1,2 cm. 4. dłuto kościane (ryc. 6c). Wymiary: długość – 9,7 cm, szerokość – 1,6 cm, grubość – 1,1 cm. 5. szydło kościane (ryc. 6d). Wymiary: długość – 4,6 cm, szerokość – 0,8 cm, grubość – 0,4 cm. 6. osełka z piaskowca wykorzystywana wielostronnie (ryc. 6g). Wymiary: długość – 6,3 cm, szerokość – 3,9 cm, grubość – 1,9 cm. 7. siekierka czworościenna (ryc. 6f), gładzona przy ostrzu, trapezowata w przekroju poprzecznym, klinowata w przekroju podłużnym, wykonana z krzemienia wołyńskiego. Wymiary: długość – 6,2 cm, szerokość – 4,1 cm, grubość

– 1,3 cm. 8. wiórowiec obuboczny (ryc. 6e) wykonany z krzemienia wołyńskiego. Wymiary: długość – 5,1 cm, szerokość – 1,8 cm, grubość – 0,6 cm.

Grób nr 6 – zniszczony, zachował się tylko spąg grobu (ryc. 2d). Owalna jama o wymiarach 90 x 70 cm, zorientowana wzdłuż osi NW-SE, dno na głębokości 72 cm. Żył zachowany szkielet dziecka w wieku nieco poniżej 1 roku (zob. K. Kaczanowski – Aneks) w północnej części jamy, zorientowany wzdłuż osi NE-SW, głową na NE. Kości nóg ułożone w pozycji skurzonej, prawdopodobnie na lewym boku. Przed zmarłym przy kościach nóg ustawione były 2 pucharki.

Inwentarz: 1. pucharek doniczkowaty (ryc. 5b). Dobrze wyodrębnione dno, górna część naczynia zdobiona pasmem poziomych odcisków sznura. Gлина z niewielką domieszką piasku, barwy szaro-pomarańczowej, plamistej. Wymiary: wysokość – 6,0 cm, średnica wylewu – 6,2-7,4 cm (naczynie zostało lekko zgniecione), średnica dna – 5,7 cm, grubość ścianek – 0,2-0,4 cm. 2. pucharek klepsydrowaty (ryc. 5a), z silnie zwężonymi ściankami nieco powyżej połowy wysokości naczynia, nisko, tuż przy dnie, umieszczony załom brzuśca, dno zaokrąglone, z lekkim wgłębieniem przy załomie. Cała powierzchnia naczynia powyżej załomu brzuśca ornamentowana. Ornament składa się z 2 pasm tzw. „zaplatanych trójkątów” oddzielonych od siebie oraz obramowanych od góry i dołu podwójnym odciskiem sznura. Dodatkowym wątkiem

Ryc. 5. Werszczyca stan. 31 – inwentarze grobów: a, b – grób nr 6, c – grób nr 3, d, e – grób nr 1, f – grób nr 8, g – grób nr 7.

są ryte, pionowe kreski umieszczone tuż nad załomem brzuśca. Gлина z niewielką domieszką piasku, barwy czarno-brunatnej, plamistej. Wymiary: wysokość – 8,0 cm, średnica wylewu – 9,3 cm, brzuśca – 9,9 cm, grubość ścianek – 0,5-0,7 cm.

Grób nr 7 – niszowy, w całości zorientowany wzdłuż osi NNW-SSE (ryc. 3b, 4B). Szyb owalny o wymiarach 180 x 110 cm, dno na głębokości 128 cm. Wypełnisko żółto-czarne, plamiste. W ścianie NNW wydrążono korytarz o szerokości i wysokości 70 cm prowadzący do niszy. W centralnej części szybu, na głębokości 75-80 cm znaleziono skupisko ceramiki, a w kolejnych warstwach szybu i niszy pojedyncze fragmenty ceramiki – wszystkie należące do tego samego naczynia. Nisza owalna, w stropie o wymiarach 185 x 110 cm, w spągu – 224 x 157 cm, dno na głębokości 162 cm, wypełnisko jasnoszare, zorientowana prostopadle do osi szybu i korytarza. W południowej części niszy, tuż przy wyjściu z korytarza znaleziono źle zachowany, pozbawiony czaszki szkielet psa (zob. D. Makowicz-Poliszot – Aneks), zorientowany wzdłuż osi N-S, ułożony na lewym boku, głową na S.

Inwentarz: 1. Fragmentarycznie zachowany, duży puchar (ryc. 5g) o lejkowato rozchylonej szyjce i łagodnie wydętym brzuścu, z załomem nieco poniżej połowy wysokości naczynia, o wyraźnie wyodrębnionym dnie, nie zdobiony, ze śladami obmazywania obu powierzchni; glina z niewielką domieszką piasku, barwy szaro-brunatnej, plamistej. Wymiary: wysokość – ok. 32,5 cm, średnica wylewu – ok. 17,5 cm, średnica brzuśca – ok. 27 cm, dna – 6,5 cm, grubość ścianek – 0,6-0,8 cm.

Grób nr 8 – zniszczony, zachował się tylko spąg grobu tuż pod warstwą orną (ryc. 2e). Owalna jama o bardzo słabo czytelnym krawędziach (część SW nieczytelna), o wymiarach ok. 170 x 110 cm, zorientowana wzdłuż osi NE-SW, dno na głębokości 72-75 cm, wypełnisko szaro-żółte. Szkielet prawdopodobnie kobiety w wieku *Maturus* (zob. K. Kaczanowski – Aneks), źle zachowany, ale o czytelnym układzie, ułożony w pozycji skurczonej, na prawym boku, głową na SW. Wśród kości szkieletu znaleziono płytkę kościaną. Inwentarz: 1. trzy fragmenty tarczki kościanej (ryc. 5f) najprawdopodobniej o lekko owalnym kształcie z dość dużym otworem umieszczonym asymetrycznie. Wymiary: długość – 6 cm, szerokość – 5,4 cm, średnica otworu – 1,2 cm, grubość – 0,15 cm

Jama przykurhanowa – glinianka – półksiężycowata w rzucie poziomym, nieckowata w przekroju, zlokalizowana od strony N kurhanu, wypełnisko szare; wymiary: szerokość 280-390 cm, maksymalna głębokość 60 cm.

PRÓBA REKONSTRUKCJI KURHANU I FORM POCHÓWKÓW.

Pod współczesną warstwą orną nie zaobserwowano już resztek nasypu. Destrukcji musiał ulec także rowek otaczający całą przestrzeń podkurhanową. Pierwotną średnicę kopca można oszacować pośrednio. Odległość między wewnętrznymi krawędziami glinianki zaobserwowanymi na profilu W-E wynosi ok. 15 m. Wzajemny układ glinianki i grobów wskazuje, że średnica kurhanu, którą pierwotnie mógł

wyznaczać symboliczny rowek nie była większa niż 10-12 m (ryc. 1B). Wymiary te mieszczą się w standardach kurhanów kultury ceramiki sznurowej (dalej KCSz) z Grzędy Sokalskiej, m. in. stanowiska nr 2, 27, 37 w Łubczu i nr 1 w Werszczycy (W. Koman 1990 s. 12, 1997 s. 37; J. Bągińska 1997 s. 45, 50). Od standardów „sznurowych” nie odbiegają również wymiary i kształt jamy przykurhanowej. Rowek otaczający grób nr 2 opasywał przestrzeń o średnicy nie przekraczającej 4 m, należy więc sądzić, że jest to rowek wewnętrzny, związany wyłącznie z tym grobem. Rowek otaczający pojedynczy grób nie jest w kurhanach KCSz niczym wyjątkowym. Rowki takie znaleziono m. in. w kurhanach II i IV w Brzezinkach (J. Machnik 1966 tabl. XX-1a, XXII-2) i na stan. 2 w Łubczu (W. Koman 1990, s. 16). Jedynie groby nr 1 i 2 znajdowały się z całą pewnością pod nasypem kurhanu (ryc. 1B). Stopień destrukcji obu obiektów utrudnił obserwację ich wzajemnych relacji. Wprawdzie wschodnia krawędź grobu nr 1 stykała się z rowkiem otaczającym grób nr 2, ale nie tworzyły układu stratygraficznego pozwalającego stwierdzić, który z nich jest młodszy. Lokalizacja po linii łuku (ryc. 1B) trzech następnych grobów (nr 3, 4/5, 7) sugeruje, że umieszczone zostały na krawędzi nasypu lub tuż przed nią. Całkiem poza nasypem pozostawały groby nr 6 i 8.

Na omawianym stanowisku wyróżniono 2 typy grobów: jamowe – nr 1, 2, 3, 6 oraz niszowe – nr 4/5 i 7. Grób nr 8 był tak zniszczony orką, że nie da się stwierdzić, do której kategorii powinien zostać zaliczony. Groby jamowe były różnie orientowane: grób nr 1 wzdłuż osi E-W, groby nr 2 i 3 w kierunku NE-SW, a grób nr 6 na NW-SE. Należy jednak podkreślić, że w tym ostatnim przypadku szkielet został ułożony w poprzek osi grobu, a więc w kierunku NE-SW. Taką właśnie orientację ma również grób nr 8. Wielkość grobów jamowych jest skorelowana z wiekiem zmarłego. Rozmiary grobów dziecięcych (nr 3 i 6) są zdecydowanie mniejsze niż rozmiary grobu nr 8, w którym znaleziono szczątki dorosłego. W grobie nr 1 prawdopodobnie pochowano również dorosłego, ale szkielet nie zachował się ze względu na duży stopień destrukcji jamy grobowej. Stan zachowania szkieletów w grobach jamowych był zły. W dwu przypadkach uniemożliwił określenie orientacji zmarłych (nr 2, 3). Tylko w grobach nr 6 i 8 ułożenie zmarłych było czytelne – w grobie nr 6 w pozycji skurczonej na lewym boku, w grobie nr 8 w podobnej pozycji lecz na boku prawym. Być może również wielkość grobów niszowych miała być skorelowana z wiekiem zmarłych. Zarówno nisza grobu nr 4/5 jak i grobu nr 7 osiągały znaczne rozmiary, jak gdyby zostały przygotowane dla dorosłych zmarłych, ale jedynie pierwszy z nich zawierał szczątki dorosłego człowieka, w drugim znaleziono tylko niekompletny szkielet psa (zob. D. Makowicz-Poliszot – Aneks). Kierunek orientacji obu grobów niszowych związany jest z ich ogólnie prostopadłym ustawieniem do łukowatej linii nasypu tzn. taki, aby nisza znajdowała się równolegle do tej linii (ryc. 1B). Grób nr 4/5 zorientowany jest w kierunku NW-SE, a grób nr 7 wzdłuż osi NNW-SSE. W obu przypadkach oś niszy ustawiona jest prostopadle do osi szybu i korytarza wejściowego (ryc. 3a, b). Szkielet psa w grobie nr 7

spoczywał na boku lewym zorientowany w kierunku N-S, głową na S. Podobnie ułożono szczątki ludzkie w grobie nr 4/5 (z niewielkim odchyleniem w kierunku NE-SW), również głową na S w pozycji skurczonej na prawym boku.

PRZYNALEŻNOŚĆ KULTUROWA I CHRONOLOGIA ODKRYTYCH POCHÓWKÓW.

Położony najprawdopodobniej centralnie pod nasypem kurhanu grób nr 1, zawierający jedynie 2 wiórowe wyroby krzemienne i kości zwierzęce, posiadał orientację (E-W) i rozmiary typowe dla starszych pochówków KCSz. W wyposażeniu takich grobów brak jest często jakichkolwiek naczyń, a występują jedynie wyroby krzemienne i to przeważnie w postaci jednego tylko wiórowca (m. in. K. Tunia 1979, s. 62 ryc. 18-e, s. 65 ryc. 12a-c; Z. Liguzińska-Kruk 1989, s. 118, 124; Z. Krzak 1980, s. 128 nn.). A więc i pod tym względem omawiany grób, dla którego prawdopodobnie usypano kurhan, można zaliczyć do wczesnego etapu rozwoju KCSz.

Przed rozpoczęciem budowy nasypu tego kurhanu musiano umieścić jeszcze jeden pochówek – grób nr 2, o orientacji NE-SW, znacznie mniejszy od poprzedniego, który został otoczony osobnym symbolicznym rowkiem. Natrafiono w nim jedynie na jakieś całkowicie zniszczone naczynie, najprawdopodobniej należące również do KCSz. Zapewne oba pochówki umieszczono współcześnie, lub w niedługim odstępie czasu w obrębie przestrzeni objętej przypuszczalnie wspólnym rowkiem, wyznaczającym także średnicę podstawy nasypu kurhanu. Teoretycznie nie można jednak wykluczyć i takiej sytuacji, kiedy to przy nasypie niewielkiego kopca nad grobem nr 2 usytuowano duży grób nr 1 otaczając go, łącznie z tym domniemanym kopcem, rowkiem i budując odpowiedniej wielkości kurhan. Wydaje się to jednak mniej prawdopodobne, biorąc pod uwagę, że w kurhanach KCSz groby o orientacji odbiegającej od E-W, umieszczone są zazwyczaj poza centrum kurhanu, często już na zewnątrz jego nasypu (J. Machnik 1966, tabl. XXVIA; J. Machnik, E. Sosnowska 1999, s. 24, ryc. 8).

Wszystkie pozostałe groby umieszczone zostały najpewniej po zbudowaniu nasypu kurhanowego nad dwoma pierwszymi, tzn. nr 1 i 2. Znajdujący się w pobliżu nasypu grób nr 3 o orientacji NE-SW, zawierający zniszczone pozostałości szkieletu dziecka, wyposażony był tylko w niewielki pucharzek gliniany (ryc. 5c). Naczynko to swym kształtem i ornamentem nawiązuje ściśle do okazu z kurhanu II w Kołokolinie, rej. Rohatyn nad górnym Dniestrem (T. Sulimirski 1968, Plate 7: 7). Zostało ono tam znalezione na pierwotnym poziomie w pobliżu skraju nasypu kurhanu (T. Sulimirski 1968, s. 141, Plan 32). Nie można wykluczyć, że pochówek ten stanowił wyposażenie zniszczonego grobu umieszczonego, podobnie jak w naszym przypadku, przy istniejącym już kurhanie.

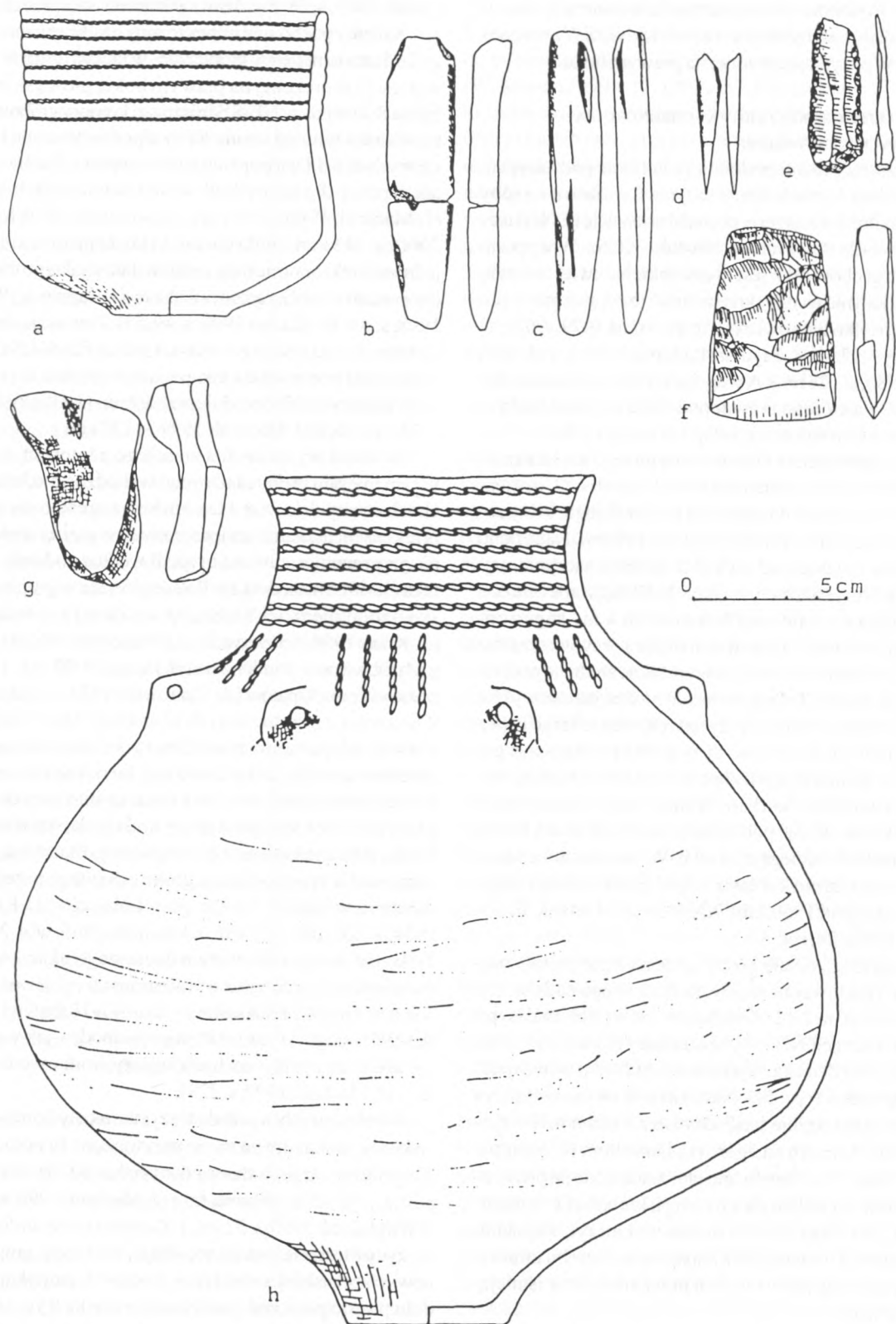
Rzadko się zdarza, aby zachodziło tak bliskie podobieństwo, jakie widzimy między naszym pucharkiem, a okazem z Kołokolina. Oba wykazują pewne cechy naczyń kultury środkowodnieprzańskiej. Chodzi zarówno o charakterystyczne przewężenie w górnej części naczyń, podkreślone tak ty-

powymi dla tej kultury poziomymi rzędami nakłuć (I. I. Artemenko 1967, s. 28, ryc. 16: 4), jak też ich szerokie dna.

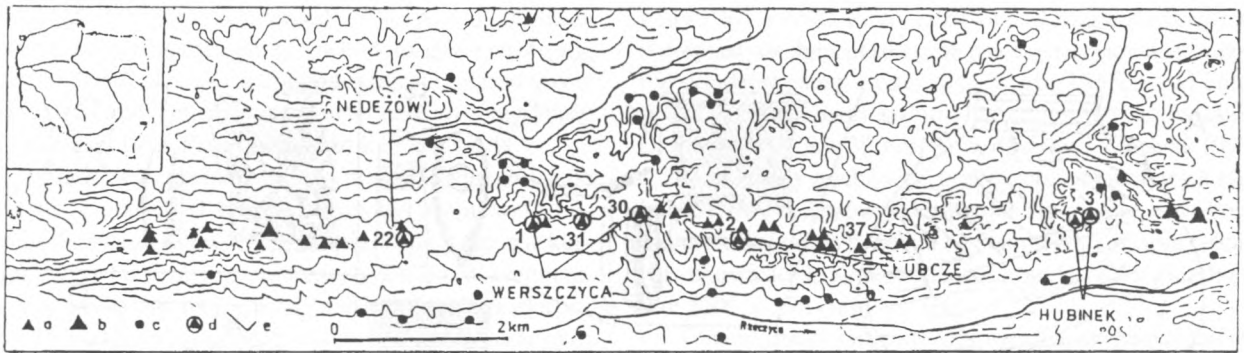
Kolejny pochówek umieszczony na obrzeżu omawianego kurhanu to niszowy grób nr 4/5, w którym zmarły ułożony w pozycji skurczonej na prawym boku, głową skierowany był na S. Orientacja NE-SW niszowej komory grobowej i usytuowanie szybu od strony SE podporządkowane było, jak się wydaje, istniejącemu już jego nasypowi. Groby niszowe, tak typowe dla grupy krakowsko-sandomierskiej KCSz (J. Machnik 1966, s. 56 i nn.; A. Kempisty, P. Włodarczak 2000, s. 143 i nn.) odkrywane są także poza zasięgiem tej jednostki taksonomicznej, ostatnio także jako groby wtórne (niecentralne) na Grzędzie Sokalskiej (J. Bagińska 1997, s. 45; 1998, s. 69; W. Koman 1999, s. 49, 51). Zawierają one wyposażenie, w tym ceramikę o cechach późnej fazy KCSz, a w jednym dotąd przypadku nawiązującą wyraźnie także do naczyń kultury środkowodnieprzańskiej. (J. Bagińska 1998, s. 72, ryc. 3a, b; J. Machnik 1999, s. 227 i nn.).

W skład wyposażenia zmarłego z interesującego nas w tym miejscu grobu niszowego wchodziły przedmioty o cechach obu tych kultur. I tak amfora z sześcioma poziomymi przekłutymi uszkami, umieszczonymi w górnej części naczynia, reprezentuje odmianę c typu II według podziału J. Machnika (1966), znaną dotąd w Polsce głównie w grupie krakowsko-sandomierskiej KCSz, np. ze Złotej k. Sandomierza (Z. Krzak 1958, s. 369, ryc. 27a; J. Machnik 1966, tabl. XV: 1c), z Mydłowa pow. Sandomierz (B. Bargieł 1990, ryc. 1) i z Mierzanowic pow. Opatów (A. Uzarowicz 1970, s. 210, ryc. 15a). Z pierwszą z przytoczonych tu analogii łączy także m. in. wielość uch (na amforze ze Złotej w liczbie pięciu), z drugą zaś silnie wydęty, jakby zwisający ku dołowi brzusiec oraz wyodrębnione małe dno, zaś z trzecią silnie zwężona, wysoka szyjka. Poza zasięgiem grupy krakowsko-sandomierskiej KCSz, zbliżona kształtem do omawianego naczynia jest dwuuszna amfora pochodząca z grobu odkrytego przed I wojną światową w Bruśnie Starym, pow. Lubaczów (L. Kozłowski 1924, s. 100, tabl. XXVII; J. Machnik 1966, tabl. XIX: 1b). Tylko dalekie podobieństwo do naszego okazu wykazuje duża amfora z jednego z wymienionych już grobów niszowych na Grzędzie Sokalskiej – stan. 4 w Hubinku (J. Bagińska 1998, s. 72, ryc. 3c), z którego pochodzą, jak wspomniano, także naczynia o cechach kultury środkowodnieprzańskiej (J. Machnik 1999, s. 229).

Wiele danych, a przede wszystkim cały kontekst znaleziskowy, wskazuje na to, że przytoczone tu jako analogie amfory grupy krakowsko-sandomierskiej KCSz wiążą się z jej późną, a nawet schyłkową fazą (J. Machnik 1998, s. 21 i nn.; P. Włodarczak 1998, s. 32 i nn.). Za późną cechą amfory z Werszczyca można też uznać sposób jej zdobienia grupami pionowych odcisków sznura, tzw. festonów, zamykających od dołu pasmo poziome pokrywające szyjkę (ryc. 6h). Ornament taki, odciskany sznurem lub nacinany występuje na późnych pucharach i innych naczyniach KCSz (J. Machnik 1966, tabl. XII: 3a, XVIII: 1; J. Głosik 1968, s. 24, tabl. VA; A. Kempisty, P. Włodarczak 2000, s. 83, ryc. 54: 1), a także na naczyniach kultury mierzanowickiej, zwłaszcza jej wczesnych

Ryc. 6. Werszczyca stan. 31 – inwentarz grobu nr 4/5.

Ryc. 7. Werszczyca stan. 31. Lokalizacja kurhanów w południowej części Grzędy Sokalskiej: a – kurhany KCSz, b – duże nie badane kurhany o nieznanym przynależności kulturowej, c – znaleziska kultur neolitycznych (KWLCM, KPL), d – kurhany, przy których znaleziono pochówki grupy sokalskiej KCSz (por. ryc. 8).

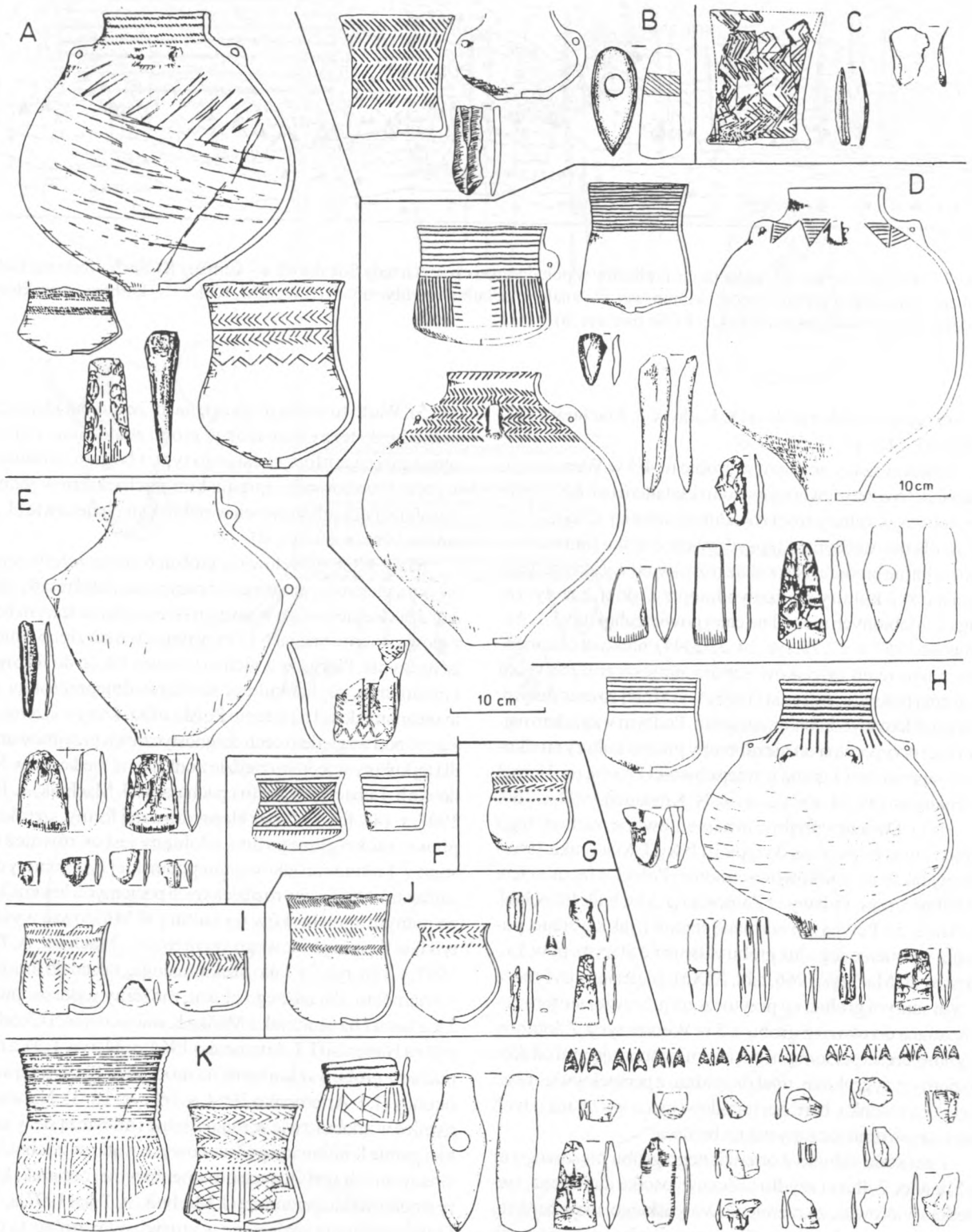
faz oraz grupy samborzeckiej (S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 40, 133, 142, ryc. 13, 52, 59: 6).

Towarzyszący amforze w grobie nr 4/5 w Werszczycy pucharek (ryc. 6a) nawiązuje swoim kształtem bardzo wyraźnie do naczyń kultury środkowodnieprzańskiej. Chodzi o typowe dla niej naczynia klepsydrowate o nisko umieszczonym załomie brzuśca. Nasz okaz różni się od większości tego typu naczyń kultury środkowodnieprzańskiej, zazwyczaj bogato zdobionych niemal na całej powierzchni (np. I. I. Artemenko 1967, s. 27, 75, ryc. 14: 2,75: 44), prostym ornamentem poziomych odcisków sznura umieszczonych tylko w górnej połowie naczynia i może wyraźniej zaznaczonym, małym, lekko wyodrębnionym dnem. Pod tym względem najbardziej przypomina on niezdobiony puchar kultury środkowodnieprzańskiej z grobu w miejscowości Prorva, rej. Homel na Białorusi (M. M. Kryvalcevič, N. Kovaluch 1999, s. 160, ryc. 6: 1). Dwa oryginalnie ornamentowane puchary tego typu (zaliczonego u nas do typu III b wg J. Machnika 1966) znany także ze środkowowschodniej Polski, a mianowicie z Dratowa, pow. Puławy i z Zamościa (J. Machnik 1966, tabl. XVIII: 2, 5). Pewną ich odmianę stanowi, jak się zdaje, puchar z wymienionego już grobu w Bruśnie Starym, pow. Lubaczów (J. Machnik 1966, tabl. XIXa), znaleziony być może w tym samym grobie, co przytoczona już wyżej amfora nawiązująca do okazu z grobu 4/5 w Werszczycy. Zdobiony w górnej części poziomymi odciskami sznura, ujęty od dołu poziomym zygżakiem, miał on, sądząc z perspektywicznego ujęcia na rysunku, bardziej łagodny i nieco wyższy niż u tych pierwszych umieszczony załom brzuśca.

Pozostałe zabytki z omawianego grobu niszowego nr 4/5, a więc 2 dłuta i szydło kościane, ośelka kamienna, siekierka i wiórowiec z krzemienia wołyńskiego, mają bardziej interkulturowy charakter. Występują zarówno w czystych zespołach KCSz, jak też w kulturze środkowodnieprzańskiej (I. I. Artemenko 1967) oraz w zespołach wykazujących tylko pewne cechy tej ostatniej. Można to zaobserwować także w innych zbadanych dotąd grobach na Grzędzie Sokalskiej (W. Koman, J. Machnik 1993; J. Bagińska 1999, s. 68, 75,

ryc. 5). Warto tu zwrócić uwagę na to, że niemal identyczną siekierkę do tej z omawianego grobu znaleziono, m.in. razem z późną amforą czeskiego typu i bogato zdobionym w stylu środkowodnieprzańskim pucharkiem w jednym z grobów podkurhanowych w pobliskim Nedeżowie (J. Bagińska 1996, s. 62, ryc. 4).

Mały, silnie zniwelowany grób nr 6, umieszczony wyraźnie poza pierwotnym zasięgiem nasypu zawierał resztki szkieletu dziecka ułożonego w pozycji skurczonej na lewym boku, z głową skierowaną na NE. Przy nogach znaleziono 2 nieduże naczynia. Pierwsze z nich to typowy, tak co do formy jak i ornamentu, puchar kultury środkowodnieprzańskiej. Jest to nieznaną dotąd na terenie Polski okaz, który możemy postawić pod względem cech diagnostycznych przyjmowanych dla tej kultury w jednym rzędzie z odkrytymi niedawno w Młodowie k. Lubaczowa trzema pucharami (J. Machnik, A. Pilch 1997, s. 148, fot. 1). Prócz klepsydrowatej formy, szerokiego, prawie zaokrąglonego dna, zdobiony jest on również częstym w kulturze środkowodnieprzańskiej rytym motywem zaplatanych trójkątów rozdzielonych poziomymi liniami, który na jednym z pucharków tej kultury w Młodowie wystąpił tylko w formie pionowego segmentu (J. Machnik, A. Pilch 1997, s. 146, ryc. 2). Jako bliską analogię, tak co do formy jak i ornamentu, dla naszego okazu, możemy wskazać puchar z kurhanu I na uroczysku Moška k. miejscowości Chodosoviči na Białorusi (I. I. Artemenko 1964, s. 34, ryc. 1: 3), a także puchar z grobu 3 w kurhanie na uroczysku Palik w tej samej okolicy (I. I. Artemenko 1964, s. 56, ryc. 18: 3). Niewielkie różnice w zdobnictwie są mało istotne i mieszczą się w szerokiej gamie kombinacji podstawowych wątków zdobniczych stosowanych w stylistyce ornamentacyjnej ceramiki kultury środkowodnieprzańskiej (J. Machnik, A. Pilch 1997, s. 155). Drugie naczynie znalezione w omawianym grobie, to mały, zdobiony tylko poziomymi odciskami sznura, pucharek doniczkowaty typu VI wg podziału J. Machnika (1966), występujący głównie w młodszej fazie KCSz. Możemy dla niego przytoczyć wiele analogii, zwłaszcza z grobów grupy krawkowsko-sandomierskiej tej kultury (J. Machnik 1966, tabl.

Ryc. 8. Werszczyca stan. 31. Zespoły grobowe grupy sokalskiej KCSz: A – Łubcze stan. 2, kurhan 2, grób 2; B – Werszczyca stan. 1, grób 1; C – Werszczyca stan. 30; D – Hubinek stan. 4; E – Nedeżów stan. 22, kurhan 2 grób 1; F – Werszczyca stan. 31, grób 6; G – Werszczyca stan. 31, grób 3; H – Werszczyca stan. 31, grób 4/5; I – Hubinek stan. 3, grób 3; J – Hubinek stan. 3, grób 2; K – Młodów, pow. Lubaczów, zespół grobowy kultury środkowodnieprzańskiej.

VI: 1a, X: 2, XV: 1b; P. Włodarczak 1999, ryc. 4: 1), ale także z poza zwartego jej zasięgu, np. na Podolu, gdzie występują w późnych zespołach KCSz odpowiadających czasowo już początkom kultury mierzanowickiej w dorzeczu górnej Wisły (T. Sulimirski 1968, Plate 8; J. Machnik 1979a, s. 68).

Sąsiadujący z grobem niszowym nr 4/5 drugi grób tego typu (nr 7) na stan. 31 w Werszczycy był usytuowany podobnie, komora grobowa znajdowała się przy nasypie kurhanu, a szyb od strony zewnętrznej (ryc. 1B). W komorze, tuż przy wejściu do niej, odkryto niekompletny szkielet psa (zob. D. Makowicz-Polisztot – Aneks), ułożony na lewym boku, głową na S, a więc w poprzek osi dłuższej niszy. Znalezione w szybie grobu, jako jedyne wyposażenie, duży nie zdobiony puchar (zniszczony i rozwleczony po szybie i niszy prawdopodobnie przez gryzonie) o obmazywanych powierzchniach, jest niemal identyczny w swoich proporcjach i cechach technologicznych z okazem (nieco tylko mniejszym) z grobu niszowego nr 4, najprawdopodobniej wkopanego w kurhan KCSz na stan. 25 w sąsiedniej miejscowości Łubcze (W. Koman 1999, s. 53, ryc. 9: 1). Nie wiele też (poza rozmiarami i nieco inaczej ukształtowaną szyjką) różni się nasz okaz od pucharaka z innego grobu niszowego (nr 3) w tym samym kurhanie w Łubczu, w którym został znaleziony m. in. z małym pucharkiem doniczkowatym i małą amforką KCSz (W. Koman 1999, s. 50, ryc. 7: 6-11). Omawiany puchar z Werszczycy posiada także bardzo bliską analogię w dużym, nie zdobionym okazie wchodzącym w skład zespołu grobowego KCSz z kurhanu K w Łukawicy, pow. Lubaczów (J. Machnik 1966, tabl. XXIV). W zespole tym znajdował się m. in. także puchar doniczkowaty typu VI c wg podziału J. Machnika (1966) o cechach wskazujących, jak się zdaje, na pewne wpływy kultury środkowodnieprzańskiej (J. Machnik, A. Pilch 1997, s. 166). Także w centralnym grobie w kurhanie III KCSz w Brzezinkach pow. Lubaczów, znaleziono duży niezdobiony puchar o mazanej miotłką powierzchni, posiadający jednak już nieco inne proporcje niż interesujący nas okaz (J. Machnik 1966, tabl. XX: 1a).

Naszym zdaniem, omawiany grób niszowy z Werszczycy należy zaliczyć do KCSz. Przemawia za tym zarówno niszowa forma grobu, jak też znalezione w nim naczynie, dla którego możemy znaleźć analogie głównie w późniejszych zespołach tej kultury. Grób ten pochodzi zatem z młodszej fazy KCSz i jest zapewne bliski czasowo położonemu w jego sąsiedztwie, poprzednio omówionemu pochówkowi niszowemu nr 4/5. Rzeczą godną zastanowienia jest brak w komorze grobowej kości ludzkich, przy obecności niekompletnego szkieletu psa. Możliwe, że zostały one całkowicie rozwlezione poza obręb grobu przez gryzonie, których działalności należy najpewniej przypisać także zniszczenie szkieletu psa. W innym przypadku należałoby uznać, że był to grób symboliczny (kenotaf), do którego włożono oprócz naczynia także zwłoki psa. Pochówek psa pod nasypem ze starszej fazy kurhanu KCSz znaleziony został w Miemowie, pow. Pińczów (A. Kempisty 1967, s. 155, 158, ryc. 5). Związek tego pochówku z grobem ludzkim, dla którego zbudowano wspomniany kurhan wydaje się bardzo prawdopodobny (A. Kem-

pisty 1967, s. 158). Ze Strzyżowa nad Bugiem znany jest natomiast odrębny, płaski grób psa zawierający wyposażenie składające się z 2 naczyń (J. Gurba 1955, s. 161 i nn., ryc. 2-4) o cechach kultury wczesnomierzanowickiej (J. Machnik 1978, s. 39, ryc. 15; S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 29 i nn.) Inny pochówek, tym razem zawierający kości ludzkie, owcy i 2 psów, należący, jak się wydaje, do kultury trzcinieckiej odkryty został na stanowisku „Babia Góra” w Iwanowicach k. Krakowa (S. Kadrow, D. Makowicz-Polisztot 2000, s. 273 i nn., ryc. 16)

Ostatni, znajdujący się poza zasięgiem nasypu omawianego kurhanu w Werszczycy grób nr 8, położony najdalej w stosunku do wyżej omówionych, był tak silnie zniszczony, że natrafiono jedynie na jego spągową część ze słabo zachowanymi kośćmi zmarłego, ułożonego w pozycji skurczonej na prawym boku, z głową skierowaną na SW. Jedyнным wyposażeniem były fragmenty kościanej tarczki znalezionej wśród kości szkieletu. Okrągłe lub owalne tarczki wykonane z kości, gliny lub bursztynu, z dużym otworem pośrodku spotykane są sporadycznie w grobach KCSz, i to raczej w zespołach pochodzących z późnej a nawet schyłkowej (najprawdopodobniej już wczesnobrązowej) fazy tej kultury. Znamy je m. in. z dorzecza górnego Dniestru (T. Sulimirski 1968, Fig. 19: 19,20, Plate 9: 2). Natomiast tarczki kościane różnych rozmiarów i kształtów, w tym także z otworami pośrodku, charakterystyczne są przede wszystkim dla kultury mierzanowickiej, gdzie występują począwszy od jej fazy klasycznej (M. Bazielić, J. Machnik 1986, s. 160, 161, 164, 166, ryc. 3, 4, 6, 7). Znamy je także z innych kultur z wczesnego okresu epoki brązu poza obszarem Małopolski (M. Bazielić, J. Machnik 1986, s. 167, ryc. 8).

Uderza duże podobieństwo w układzie i orientacji zmarłego w grobie nr 8 z pochówkiem niszowym nr 4/5, w którym czaszka była jednak wyraźnie ukierunkowana na S. Zwyczaj układania zmarłych po osi N-S, na lewym lub prawym boku (podobnie jak niszowa forma grobu) typowy jest, jak już wspomniano, dla grupy krakowsko-sandomierskiej KCSz. Taki układ występuje także w dorzeczu górnego Dniepru w kulturze środkowodnieprzańskiej, w której natomiast nie znamy zupełnie grobów niszowych (I. I. Artemenko 1967, s. 82-83).

Podsumowując powyższe uwagi należy stwierdzić, co następuje. Zniszczony kurhan na stanowisku 31 w Werszczycy należał niewątpliwie do KCSz i mógł być usypany nad dwoma pochówkami w dość wczesnej fazie rozwoju tej kultury. Pozostałe groby zostały umieszczone w czasie, kiedy istniał już nasyp kurhanu – najprawdopodobniej wszystkie poza jego zasięgiem. Wśród nich 2 groby były niszowe, 2 dalsze (nr 3 i 6) najprawdopodobniej jamowe. O ostatnim zaś grobie (nr 8) odkrytym w szczątkowej formie nie możemy niczego pewnego pod tym względem powiedzieć.

Wszystkie pochówki, a więc zarówno te pod nasypem kurhanu jak i te znajdujące się poza jego obrębem zawierały wyposażenie. W czterech przypadkach (groby nr 2, 3, 6, 7) jedynie w postaci ceramiki, w jednym (grób nr 4/5) także innych zabytków, w jednym (grób nr 1) znaleziono tylko

wyroby krzemienne a w ostatnim (grób nr 8) wyłącznie fragmenty tarczki kościanej. Na ceramikę składają się cztery różne typy pucharów i jedna amfora. Trzy spośród tych pierwszych (ryc. 5a,c, 6a) wykazują wyraźne cechy kultury środkowodnieprzańskiej. Przy czym jedno z nich, tzn. klepsydrowaty puchar zdobiony motywem zaplatanych trójkątów (ryc. 5a), posiada wszystkie dystyngtywne cechy ceramiki tej kultury. Zarówno to naczynie, jak i drugi puchar tego typu (ryc. 6a) lecz zdobiony tylko odciskami sznura, mają najwięcej analogii w zespołach grobowych wymienionej kultury w dorzeczu górnego Dniepru, na Białorusi. Trzecie naczynie o cechach występujących w ceramice środkowodnieprzańskiej (ryc. 5c) ma ścisłą analogię w pochówku umieszczonym przy kurhanie KCSz w Kołokolinie nad górnym Dniestrem. Pozostałe dwa puchary, tzn. mały, doniczkowaty, zdobiony poziomymi odciskami sznura (ryc. 5b) i duży okaz o esowatym profilu (ryc. 5g), są charakterystyczne dla KCSz – przede wszystkim dla jej późnej fazy. Dotyczy to także wielousznej, zdobionej odciskami sznura amfory KCSz z charakterystycznym wątkiem ornamentacyjnym (festony) występującym głównie na początku epoki brązu, pod względem zaś formy mającej najwięcej odpowiedników w grupie krakowsko-sandomierskiej KCSz. Zabytki nieceramiczne, za wyjątkiem może kościanej tarczki z dużym otworem, wykazują bardziej interkulturowy charakter. Niszowa forma grobu (nie pierwsza już, jak wiadomo, na Grzędzie Sokalskiej), podobnie jak orientacja zmarłych po osi N-S lub zbliżonej, kojarzy się na obszarze Polski przede wszystkim z grupą krakowsko-sandomierską KCSz, chociaż wiemy, że groby niszowe sporadycznie występują już w starszej fazie tej kultury (Z. Liguzińska-Kruk 1989, s. 114, ryc. 2; P. Włodarczak 1999, s. 134 i nn.).²

Możliwe, że pojawienie się tego typu grobów należy wiązać z oddziaływaniem grupy krakowsko-sandomierskiej w jej późnej fazie rozwoju na Wyżynę Lubelską (zob. groby z Lublina – Sławinka, J. Głosik 1968, tabl. V), w tym także na Grzędę Sokalską. Oddziaływanie to przejawiało by się również w pewnych formach amfor znajdujących na tym ostatnim obszarze.

Niezaprzeczalnym faktem jest współwystępowanie w 2 grobach w Werszczyca – nr 4 i 6, naczyń, z których jedno wykazuje cechy typowe dla kultury środkowodnieprzańskiej, drugie zaś dla KCSz. Podobny zestaw stwierdzono również w niektórych innych odkrytych dotąd grobach na Grzędzie Sokalskiej (W. Koman, J. Machnik 1993, s. 44, ryc. 3: 3, 4; J. Bągińska 1996, s. 62, ryc. 4; W. Koman 1998, ryc. 4: 1, 2). Świadczy to nie tylko o współczesności występowania obu elementów kulturowych na tym samym obszarze, ale o swoistym ich synkretyzmie w obrębie społeczności eksploatującej ten obszar u schyłku neolitu. Do tej sprawy powrócimy jeszcze w dalszej części niniejszego artykułu.

CHRONOLOGIA RADIOWĘGLOWA ODKRYTYCH POCHÓWKÓW

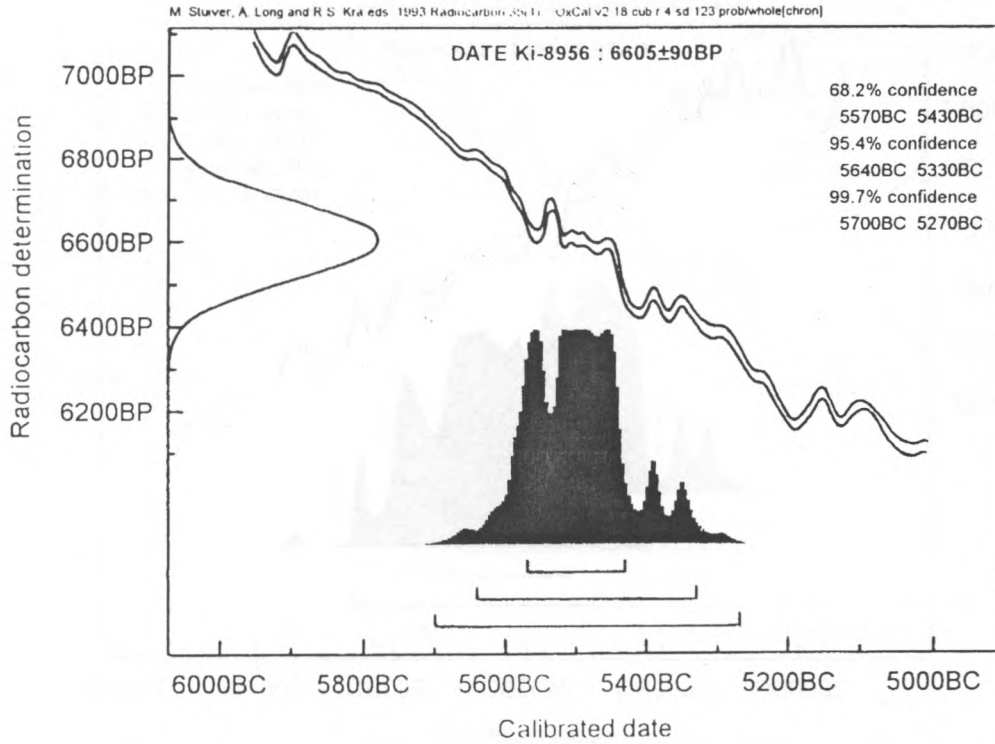
Już po napisaniu całego tekstu otrzymaliśmy z Laboratorium Radiowęglowego w Kijowie³ wyniki datowania kości z z grobów nr 1, 2, 4/5, 6 i 8 na stanowisku 31 w Werszczyca (tab. 1). Po dokonaniu kalibracji najbardziej prawdopodobne ich datowanie BC przedstawione jest na ryc. 9-11. Pochodzący z grobu nr 1 (ryc. 2a) uznany przez nas za grób centralny (ewentualnie najstarszy) fragment czaszki zwierzęcej uzyskał, jak widzimy, datę (ryc. 9a) odpowiadającą początkom neolitu w Małopolsce. Kość ta mogła się dostać całkiem przypadkowo wraz z ziemią stanowiącą wypełnisko tego obiektu i tym samym nie przesądza o jego chronologii. Dla kości dziecięcej z grobu nr 2 (ryc. 2b) otoczonego odrębnym rowkiem i umieszczonego jak staraliśmy się wykazać pod nasypem kurhanu (razem z pochówkiem nr 1) trzeba przyjąć najstarszą wartość w zakresie prawdopodobieństwa sigma 1 (ryc. 9b) czyli 2450 BC. Dwa niemal identyczne zakresy prawdopodobieństwa w datowaniu kości ludzkich z grobów nr 4/5 (ryc. 10a) i 6 (ryc. 10b) pozwalają, zważywszy także na położenie tych pochówków w stosunku do grobów nr 1 i 2 (ryc. 1B), przyjąć na razie dość szerokie ramy czasowe 2450-2200 BC. Wyraźnie młodszy (od wszystkich poprzednio omówionych) zakres prawdopodobieństwa wykazuje datowanie kości ludzkich z grobu nr 8 (ryc. 11). Może tu być brana pod uwagę zarówno data 2025 BC jak i 1850 BC.

Tab. 1. Werszczyca, stan. 31 – wyniki datowania radiowęglowego.

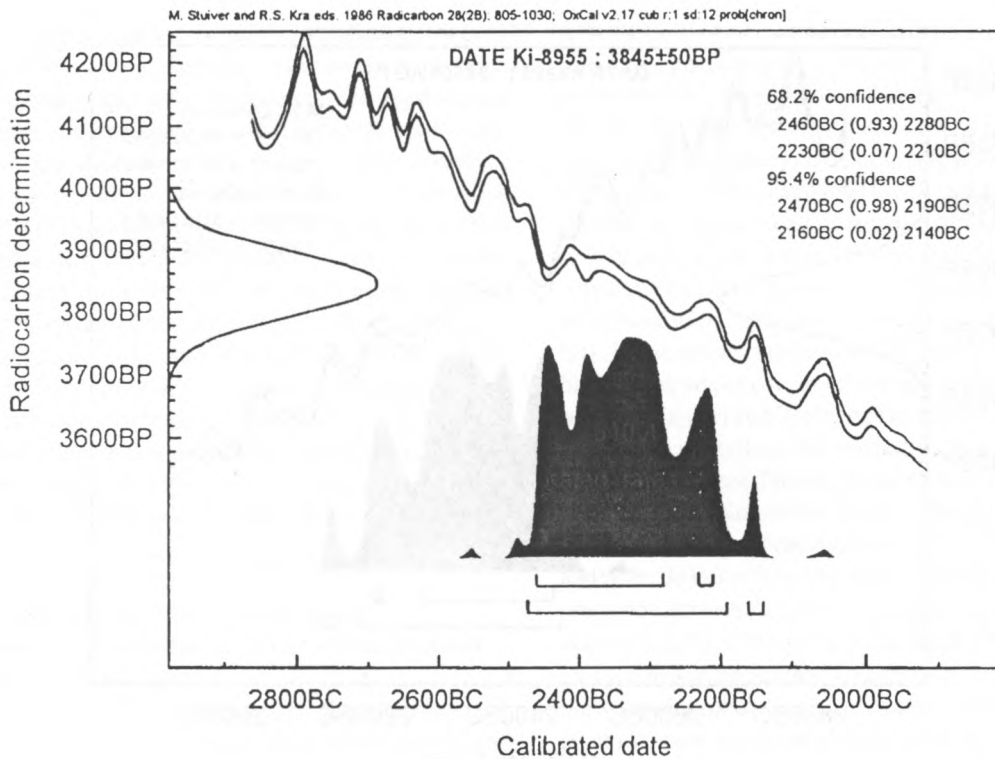
Lp.	Próbka	Lab. nr	Wiek 14C	
			BP	BC/AB
1	Grób nr 1	Ki – 8956	6605 ± 90	1s. 5528-5442 2s. 5620-5420, 5410-5374
2	Grób nr 2	Ki – 8955	3845 ± 50	1s. 2348-2200 2s. 2458-2186
3	Grób nr 4/5	Ki – 8952	3850 ± 60	1s. 2354-2268, 2264-2200 2s. 2464-2136
4	Grób nr 6	Ki – 8953	3850 ± 50	1s. 2352-2270, 2258-2202 2s. 2458-2190
5	Grób nr 8	Ki – 8954	3595 ± 60	1s. 1982-1876 2s. 2126-2084, 2042-1858, 1854-1750

² Poza Polską znane są w kulturze wuĉedolskiej, jamowej (J. Machnik 1978), a przede wszystkim zaś w katakumbowej (O. H. Šapošnikova 1971, 1971a).

³ Radiocarbon Laboratory, State Scientific Centre of Environmental Radiogeochemistry, 34 Palladin Ave., Kyiv – 142, 03680, Ukraine

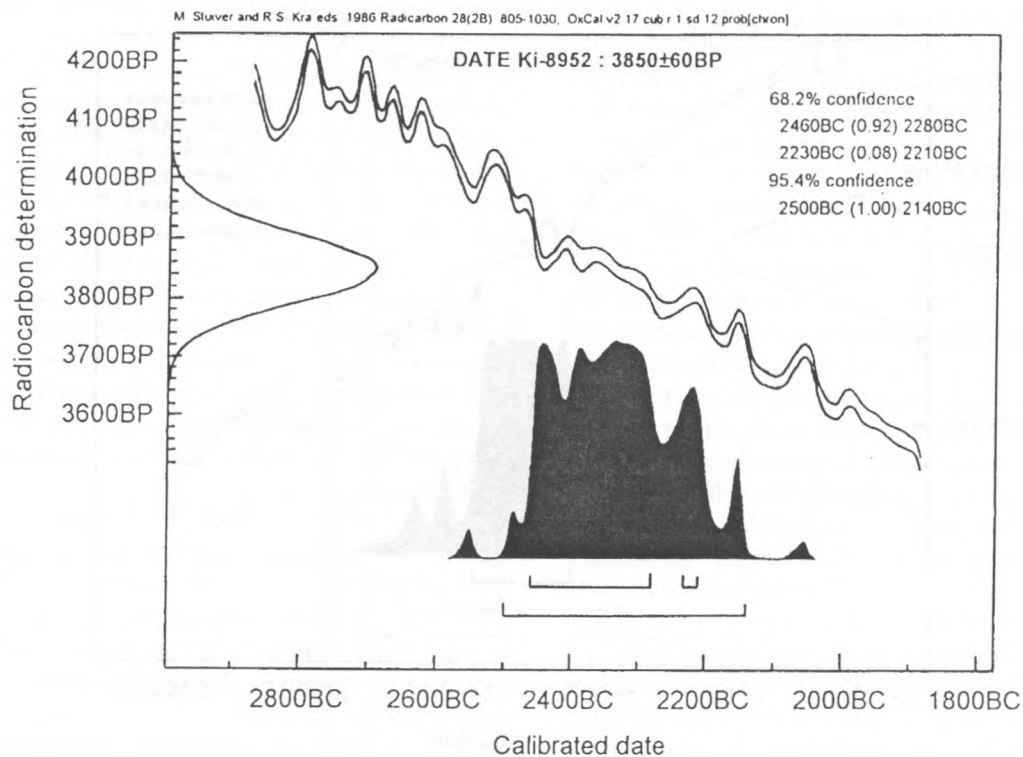

a

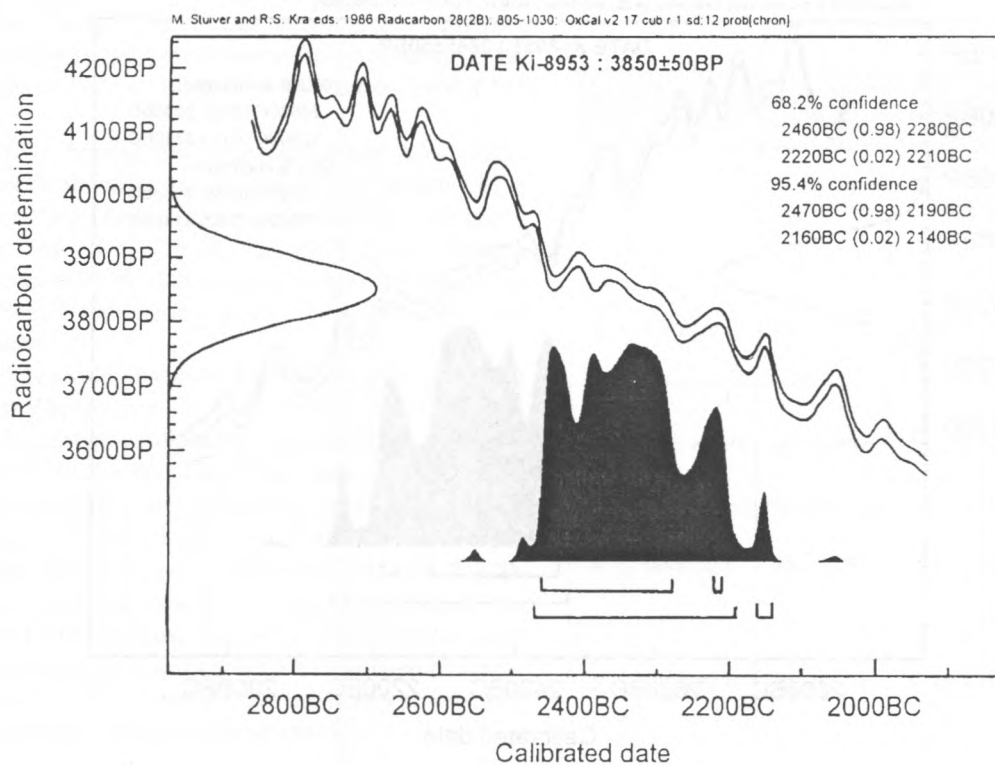

b

Ryc. 9. Werszczyca stan. 31 – graficzny wykres datowania radiowęglowego kości (po kalibracji): a – grób nr 1, b – grób nr 2.

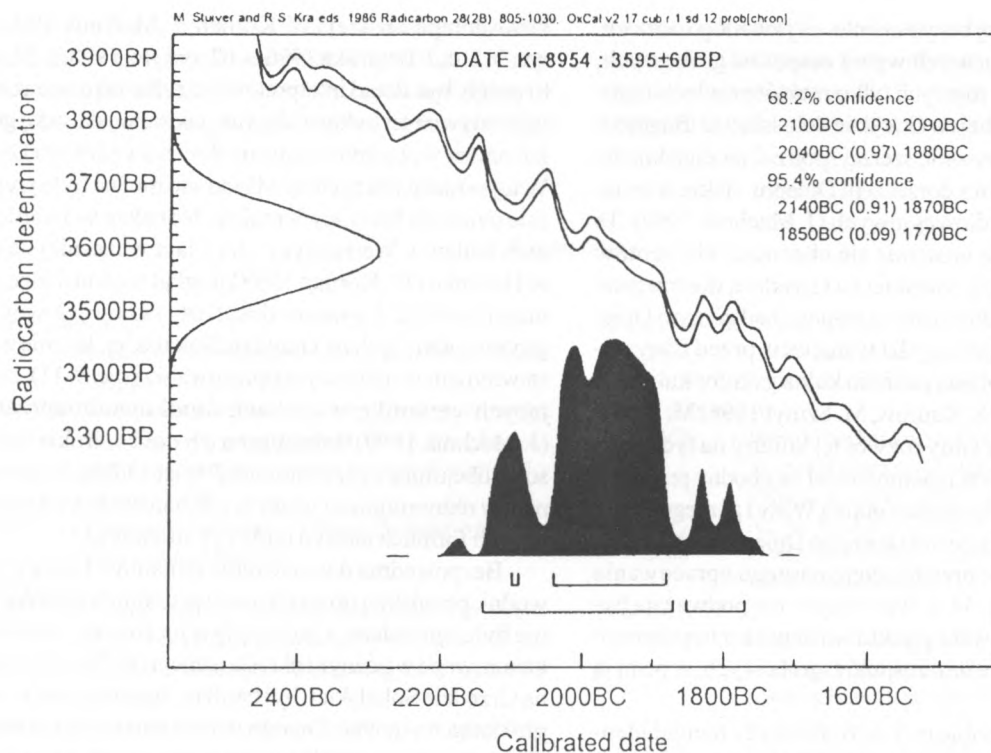

a

b

Ryc. 10. Werszczyca stan. 31 – graficzny wykres datowania radiowęglowego kości (po kalibracji): a – grób nr 4/5, b – grób nr 6.

Ryc. 11. Werszczyca stan. 31 – graficzny wykres datowania radiowęglowego kości (po kalibracji) z grobu nr 8.

Dla dokonanej poprzednio analizy kulturowej inwentaryzacji grobów odkrytych na stanowisku 31 w Werszczycy szczególnie istotne okazują się daty radiowęglowe uzyskane dla pochówków umieszczonych na obrzeżu pierwotnego nasypu kurhanu, tzn. grobów nr 4/5, 6, 8 (ryc. 1B), uznanych przez nas za odpowiadające czasowo późnej, a nawet schyłkowej fazie KCSz w Małopolsce. Zachodzi tu wyraźna zbieżność wyników dwóch metod zaszerogowania grobów w czasie, tzn. z jednej strony metody typologiczno-porównawczej, z drugiej zaś datowania radiowęglowego pochodzących z nich kości ludzkich. Ta ostatnia metoda pozwoliła na uściślenie chronologii grobu nr 8, a właściwie na odniesienie go już do początków epoki brązu w Małopolsce, kiedy to w kulturze mierzanowickiej, od początku jej fazy klasycznej, występują dość często, jak wspomnieliśmy poprzednio, tarczki kościane, chociaż nieco innego rodzaju niż ta z wymienionego pochówku.

ZNACZENIE OMAWIANYCH WYNIKÓW BADAŃ DLA PROBLEMATYKI PÓZNEGO I SCHYŁKOWEGO NEOLITU NA GRZĘDZIE SOKALSKIEJ

Rozpoczęta w 1989 r. systematyczna akcja ratowniczych badań archeologicznych zanikających kurhanów na Grzędzie Sokalskiej objęła do dnia dzisiejszego 23 takie kopce z 58 pochówkami ludzkimi i innymi obiektami (w tym 38 grobami KCSz). Jest to największa dotąd liczba zbadanych kurhanów w jednym niedużym mikroregionie w Polsce. W zdecydowanej większości były to kurhany usypane przez lud-

ność KCSz. Z okresu istnienia tej kultury pochodzi też znaczna część tzw. pochówków wtórnych, tzn. wkopanych w nasypy kurhanów, a także umieszczonych w ich najbliższym otoczeniu. Udało się dotąd uzyskać daty radiowęglowe dla 12 grobów posiadających różną pozycję stratygraficzną (J. Machnik 1999). Zarówno te daty jak też analiza typologiczna – porównawcza licznego materiału zabytkowego, w tym przede wszystkim ceramiki pochodzącej z grobów, wskazuje na znaczną rozpiętość czasową tych wszystkich pochówków, poczynając od starszej fazy po schyłek tej kultury. Wspomniana analiza dowodzi także istnienia zarówno bliskich jak i dalekosiężnych związków ludności tej kultury, pozostawiającej swe groby na Grzędzie Sokalskiej. Chodzi tu bowiem nie tylko o bezpośrednie, sąsiadujące z Grzędą obszary Roztocza, Niziny Sandomierskiej, czy nieco dalej leżące Pogórze Karpackie, Wyżynę Sandomierską i Opatowską oraz dorzecze górnego Dniestru, lecz także znacznie odleglejsze, do których trzeba zaliczyć dorzecze górnego Dniepru, a nawet tereny Czech i Niemiec środkowych (J. Bagińska 1996, s. 65; 1997, s. 51; J. Machnik 1999, s. 222, ryc. 1). Dużym zaskoczeniem było odkrycie na Grzędzie Sokalskiej pierwszych grobów z ceramiką o wszystkich typowych cechach kultury środkowodnieprzańskiej (W. Koman 1999, s. 65, ryc. 4). Zostało ono poprzedzone przypadkowym znalezieniem zespołu grobowego tej kultury w Młodowie koło Lubaczowa (J. Machnik, A. Pilch 1997), które początkowo traktowano do pewnego stopnia jako sprawę incydentalną, świadczącą o sporadycznej intruzji na ten teren jakiejś nie-

wielkiej grupy ludzkiej bezpośrednio z jej zwartej obszar. Ujawnienie wspomnianych wyżej zespołów grobowych, a także innych, zawierających tylko niektóre cechy kultury środkowodnieprzańskiej na Grzędzie Sokalskiej (J. Bągińska 1998, s. 72, ryc. 3) pozwoliło szerzej spojrzeć na zagadnienie związków tego obszaru z dorzeczem Dniepru – także w świetle uzyskanych dat radiowęglowych (J. Machnik 1999). Te ostatnie wskazują, że nasilenie się obecności elementów kultury środkowodnieprzańskiej na Grzędzie, dostrzegane także, chociaż nie w takim samym stopniu, nad górnym Dniestrem, nastąpiło ok. połowy III tysiąclecia przed Chrystusem, w czasach osłabienia i zaniku kultury amfor kulistych na Podolu i Wołyniu (S. Kadrow, M. Szmyt 1996; M. Szmyt 1999). Wcześniejszy silny rozwój tej kultury na tych terenach utrudniał lub nawet uniemożliwiał swobodny przepływ ludzi i idei pomiędzy dorzeczem górnej Wisły i górnego Bugu, a dorzeczem środkowego oraz górnego Dniepru (J. Machnik 1979 i 1999). Będąc przedmiotem naszego opracowania wyniki badań na stan. 31 w Werszczycy nie podważają bynajmniej tej tezy, a nawet z punktu widzenia analizy chronologicznej odkrytych w nim zespołów grobowych, w pełni ją potwierdzają.

Znalezienie w grobie nr 3 w Werszczycy niemal identycznego pucharka (ryc. 5c) jak przy kurhanie KCSz w Kołokolinie nad górnym Dniestrem jeszcze bardziej umacnia poglądy, oparte na wielu podobnych przykładach zbieżności tzw. cech drugorzędnych, o szybkim przemieszczaniu się grup ludzkich w czasach KCSz na wielokilometrowe odległości, co było związane z pasterskim charakterem ich gospodarki (J. Machnik 1998). Dwa dalsze, odkryte na tym stanowisku, naczynia – tym razem klepsydrowate puchary o cechach kultury środkowodnieprzańskiej (ryc. 5a, 6a), z których jeden posiada szczególnie dystynktywny dla niej ornament, wskazują (podobnie jak wspomniany już zespół grobowy z Młodowa k. Lubaczowa) na związki z odległym dorzeczem górnego Dniepru. A zatem mogło tu mieć miejsce pokonanie znacznie większej odległości przez ludzi z tak oryginalną ceramiką niż w opisaną wyżej sytuacji dotyczącej powiązań z terenami nad górnym Dniestrem. W przypadku związków z dorzeczem Dniepru najbardziej prawdopodobnym wydaje się być wykorzystywanie szerokiego szlaku idącego w górę Prypeci, nad którą spotyka się znaleziska o cechach środkowodnieprzańskich (I. I. Artemenko 1963, s. 15, ryc. 1) do dorzecza górnego Bugu.

Innym, niezmiernie istotnym faktem stwierdzonym w Werszczycy, jest, jak już była o tym mowa wyżej, współwystępowanie w tych samych grobach wymienionych pucharów wraz z naczyniami wykazującymi „czyste” cechy KCSz, z jej późnej fazy rozwojowej. Wskazuje to nie tylko na koegzystencję w czasie, ale na jakąś bliższą formę współzycia przedstawicieli tych dwóch jednostek kulturowych na Grzędzie Sokalskiej. Dało to zapewne początek tworzeniu się nowej jakości kulturowej o charakterze synkretycznym, którego wyrazem i określonym etapem, są zapewne także inne, wcześniej odkryte na Grzędzie zespoły grobowe. Występujące w nich naczynia o pewnych tylko cechach kultury środ-

kowodnieprzańskiej (W. Koman, J. Machnik 1993, s. 44, ryc. 3: 3, 4; J. Bągińska 1996, s. 62, ryc. 4c; 1998, s. 72, ryc. 3a, b) mogły być dotąd interpretowane tylko jako wyraz silnych oddziaływań tej kultury idących, jak się wydawało, głównie lub nawet wyłącznie od strony dorzecza górnego Dniestru. W tej sytuacji odkrycie w Młodowie można było rzeczywiście uznać za fakt incydentalny. Jednakże w świetle ostatnich badań w Werszczycy i trzy lata wcześniej na stan. 3 w Hubinku (W. Koman 1998) pogląd ten musi ulec daleko idącej korekcie. Uzyskane dotąd daty radiowęglowe dla serii grobów odkrytych na Grzędzie Sokalskiej, łącznie z przedstawionymi w niniejszym opracowaniu (ryc. 9-11), zawierających ceramikę o cechach środkowodnieprzańskich (J. Machnik 1999) wskazują na ich dość szerokie ramy czasowe obejmujące przynajmniej 200 lat. Odbijają się one również w różnorodności wątków zdobniczych występujących na tych formach naczyń (zob. cyt. literatura).⁴

Bezpośrednie dotarcie reprezentantów kultury środkowodnieprzańskiej do środkowowschodnich rejonów Polski nie było epizodem, a jego wpływ na zmianę „krajobrazu” kulturowego w późnym okresie istnienia KCSz, przynajmniej na Grzędzie Sokalskiej, był bardziej znaczący, niż to się mogło dotąd wydawać. Doszło tu bowiem najprawdopodobniej do procesów społecznych i kulturowych, których rezultatem było utworzenie się mieszanej, synkretycznej grupy z udziałem późnych cech KCSz (o różnych nawiązaniach, m. in. do późnej fazy grupy krakowsko-sandomierskiej) oraz kultury środkowodnieprzańskiej. Ilość odkrytych dotąd zespołów zwartych (grobowych) wyróżniających się takimi właśnie cechami, może być już uzasadnieniem wyodrębnienia nowej, synkretycznej jednostki w archeologicznym podziale taksonomicznym, którą proponujemy nazwać **grupą sokalską** kultury ceramiki sznurowej (ryc. 7).⁵ Grupa ta jest reprezentowana bynajmniej nie przez wszystkie zbadane dotąd groby na Grzędzie, a tylko przez te, które zaliczyć można do młodszego horyzontu czasowego KCSz w międzyrzeczu górnej Wisły, Bugu i Dniestru, przypadającego głównie na drugą połowę III tysiąclecia przed Chrystusem (J. Machnik 1999). Na razie trudno jeszcze mówić o terytorialnym za-

⁴ Dlatego uznajemy ją za synkretyczną grupę KCSz, gdyż ludność tej kultury eksploatowała gospodarczo Grzędę Sokalską wcześniej niż pojawiły się tu grupy o cechach naddnieprzańskich, a zatem stanowiła rodzaj substratu przyjmującego obce cechy, jakkolwiek należące również do szerokiego kręgu kultur z ceramiką sznurową (M. Buchvaldek 1986).

⁵ Zachodzi tu wyraźna różnica między wątkami zdobniczymi na naczyniach np. z grobu w Młodowie Zakaciu k. Lubaczowa (J. Machnik, A. Pilch 1997, s. 146, 147, ryc. 2, 3) czy pochówków z Hubinka st. 3 (W. Koman 1998, s. 65, ryc. 4:1, 8, 10), a tymi, które występują na formach o cechach kultury środkowodnieprzańskiej z grobu nr 4/5 i 6 (ryc. 5a, 6a) opisanych w niniejszej pracy. Te pierwsze nawiązują wyraźnie do motywów występujących w starszym horyzoncie kręgu KCSz, mogą być związane z wcześniejszym okresem rozwoju kultury środkowodnieprzańskiej. Te drugie zaś podobnie jak i same formy naczyń, na których wątki te zostały umieszczone, wiążą się zapewne już z młodszą fazą tej ostatniej jednostki taksonomicznej.

sięgu grupy sokalskiej poza oczywiście najlepiej dotąd zbadaną południową częścią Grzędę Sokalskiej. Procesy prowadzące do jej powstania obejmowały zapewne szersze tereny między dorzeczem górnego Dniestru i górnego Bugu,

a Sanem i Wieprzem. Mogły też mieć różny przebieg w poszczególnych częściach tego obszaru, na którym dochodziło, jak już wspomniano, do licznych przemieszczeń ludzi, a wraz z nimi drugorzędnych cech kulturowych.

LITERATURA

- Artemenko I. I.
1963 Srednedneprovskaja kultura, „Sovetskaja Archeologija” t. 2, s. 12-37.
1964 Neolitičeskie stojanki i kurgany epochi bronzы bliz Chodosoviči, gomelskoj obl. BSSR, [w:] *Pamjatniki kamennogo i bronzogo vekov Evrazii*, Moskva, s. 31-87.
1967 *Plemena verchnego i srednego Podneprovja v epochu bronzы*, Moskva.
- Bagińska J.
1996 Kurhan kultury ceramiki sznurowej o stratygraficznym układzie grobów z Nedeżowa w woj. zamojskim na Grzędzie Sokalskiej, Spr. Arch. t. 48, s. 59-66.
1997 Cmentarzysko kurhanowe kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej – stanowiska: Łubcze 37, Werszczyca 1, APŚ, t. 2, s. 45-52.
1998 Badania kurhanu kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej w Hubinku na stan. 4, woj. zamojskie, APŚ, t. 3, s. 69-77.
1999 Badania kurhanów kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej – kurhan nr 3 na stan. 25 w Łubczu, pow. Tomaszów Lub., APŚ, t. 4, s. 57-66.
- Bargieł B.
1990 Badania wykopaliskowe na terenie gm. Iwaniska w woj. tarnobrzeskim, Spr. UMCS, s. 18-24.
- Bazielich M., Machnik J.
1986 Płytki kościane kultury mierzanowickiej ze stan. 5 (Wyciąże) w Krakowie-Nowej Hucie, Spr. Arch., t. 38, s. 157-176.
- Buchvaldek M.
1986 Kultura se šnúrovou keramikou ve středni Evropě, „Acta Instituti Praehistorici Pragensis, Praehistorica”, t. 12, Praha.
- Głosik J.
1968 Kultura strzyżowska, Mat. Star., t. 11, s. 7-114.
- Gurba J.
1955 Grób psa kultury ceramiki sznurowej we wsi Strzyżów, gm. Horodło, pow. Hrubieszów, Ann. UMCS, sectio F, t. 5, s. 158-169.
- Kadrow S., Machnik J.
1997 *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, Kraków.
- Kadrow S., Makowicz-Poliszot D.
2000 Tiergräber der Mierzanowice Kultur auf der Fundstelle „Babia Góra” in Iwanowice, gm. loco, wojevodschaf Małopolska, [in:] *A Turning of Ages, Im Wandel der Zeiten, Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary*, Kraków, s. 257-300.
- Kadrow S., Szmyt M.
1996 Absolute chronology of the eastern group of globular amphora culture, Baltic, t. 4, s. 103-111.
- Kempisty A.
1967 Wyniki badań kopca I w Miernowie, Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem UW i PW, t. 4, s. 147-175.
- Kempisty A., Włodarczak P.
2000 *Cemetery of the Corded Ware culture in Żerniki Górne*, Warszawa.
- Koman W.
1990 Badania mikroregionalne na Grzędzie Sokalskiej. Cmentarzysko kurhanowe kultury ceramiki sznurowej w Łubczu na stan. 2, gm. Jarczów, Spr. zam., s. 11-19.
1997 Sprawozdanie z badań kurhanu na stan. 27 w Łubczu, woj. zamojskie, APŚ, t. 2, s. 37-44.
1998 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych kurhanu kultury ceramiki sznurowej na stan. 3 w Hubinku, woj. zamojskie, APŚ, t. 3, s. 61-68.
1999 Wyniki ratowniczych badań kurhanu nr 2 kultury ceramiki sznurowej w Łubczu na stan. 25, pow. Tomaszów Lub., APŚ, t. 4, s. 41-56.
- Koman W., Machnik J.
1993 Mohyly kultúry so šnúrovou keramikou v juhozapádnej časti Volyńskej Výšiny, „Vychodoslovenský Pravek”, t. 4, s. 41-47.
- Kozłowski L.
1924 *Młodsza epoka kamienna w Polsce*, Lwów.
- Kryvalčevič M. M., Kovaluch N.
1999 Radiocarbon Dating of the Middle Dnieper Culture from Belarus, Baltic t. 7, s. 151-162.
- Krzak Z.
1958 Cmentarzysko kultury zlockiej na stanowisku „Grodzisko II” we wsi Złota, pow. Sandomierz, A.Pol., t. 2, z. 2, s. 325-388.
1980 *Geneza i chronologia kultury ceramiki sznurowej w Europie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Liguzińska-Kruk Z.
1989 Kurhan kultury ceramiki sznurowej w Pałecznicy, woj. Kielce, Spr. Arch. t. 40, s. 113-127.
- Machnik J.
1966 *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Wrocław.
1978 Wczesny okres epoki brązu [w:] PZ Pol., t. 3, s. 9-136.
1979 Krag kulturowy ceramiki sznurowej [w:] PZ Pol., t. 2, s. 337-411.
1979a Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru, AAC, t. 19, s. 51-71.

- 1998 Stan i perspektywy badań kultury ceramiki sznurowej w międzyrzeczu górnej Wisły, Bugu i Dniestru, *Spr. Arch.*, t. 50, s. 13-29.
- 1999 Radiocarbon chronology of the Corded Ware culture on Grzęda Sokalska. A middle Dnieper traits perspective. *Baltic*, t. 7, s. 222-250.
- Machnik J., Pilch A.
1997 Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskiej w Młodowie-Zakąciu k. Lubaczowa, w woj. przemyskim, *Spr. Arch.*, t. 49, s. 143-170.
- Machnik J., Sosnowska E.
1999 Badania archeologiczne na kurhanie 2/98 w Średniej gm. Krzyweza, „Rocznik Przemyski”, t. 35, s. 19-40.
- Šapošnikova O. H.
1971 Jamna kultura, [w:] *Archeologija Ukraïnskoï RSR*, Kyïv, s. 262-287.
- 1971a Katakombna kulturna oblasť, [w:] *Archeologija Ukraïnskoï RSR*, Kyïv, s. 317-334.
- Sulimirski T.
1968 *Corded Ware and Globular Amphore North-East of the Carpathians*, London.
- Szymt M.
1999 Between West and East People of the Globular Culture in Eastern Europe: 2950-2350 BC, *Baltic*, t. 8, s. 1-349.
- Tunia K.
1979 Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. Kraków, *Spr. Arch.*, t. 31, s. 47-77.
- Uzarowicz A.
1970 Groby kultury ceramiki sznurowej z cmentarzyska wielokulturowego w Mierzanowicach, pow. Opatów, *WA*, t. 35, s. 201-234.
- Włodarczak P.
1998 Chronologia absolutna grupy krakowsko-sandomierskiej kultury ceramiki sznurowej na podstawie danych z cmentarzyska w Żernikach Górnych, *Spr. Arch.* t. 50, s. 31-54.
- 1999 Cmentarzysko w Samborcu, woj. świętokrzyskie na tle innych znalezisk kultury ceramiki sznurowej z Wyżyny Sandomierskiej, *Spr. Arch.*, t. 51, s. 119-144.

JOLANTA BAGIŃSKA, JAN MACHNIK

**RESULTS OF EXCAVATIONS AT A DESTROYED BARROW AT SITE 31 IN WERSZCZYCA,
TOMASZÓW LUBELSKI DISTRICT, IN GRZĘDA SOKALSKA.
THE DISTINGUISHING OF THE SOKALSKA GROUP WITHIN THE CORDED WARE CULTURE**

In the summer of 2000, a barrow mound was examined at site 31 in Werszczyca, Jarczów Commune, Tomaszów Lubelski District, Lublin Voivodship (Fig. 1A). The barrow belongs to the Corded Ware culture. In the process of excavations it was ascertained that the mound of the barrow, which originally had a diameter of 10-12 metres, was almost completely levelled down. Considerably damaged were also the discovered graves (Figs. 2-4). Among the eight discovered graves only two were located under the mound (Fig. 1B). One of them (no. 2) was surrounded by a ditch (1B). The central burial was most probably grave 1, which was oriented along the east-west axis and had measurements typical of older burials of the Corded Ware culture (Fig. 2a). Also the furniture of the burials, which contained only flint tools (Figs. 5d, e), points to an early stage of the development of this culture. The remaining graves were set up after the construction of the barrow mound (Fig. 1B). Some of the graves (nos. 3, 4/5, 7) were located at the edge of the mound, while others (nos. 6 and 8) were located outside the mound (Fig. 1B). Two types of graves have been distinguished at the site under discussion: pit graves (nos. 1-3, 6 and possibly 8), and niche graves (nos. 4/5, 7). All burials contained furniture. In four cases (graves 2, 3, 6, 7) this was only ceramics (Figs. 5a-c, g, 6a, h). In grave 4/5 there were also other artefacts (Figs. 6b-g). In one case (grave 1) the furniture was constituted solely by flint tools (Figs. 5d, e), while in another (grave 8) there was only one bone ornament (Fig. 5f). The ceramics was represented by four different types of beakers (Figs. 5a-c, 6a) and one amphora (Fig. 6h). Three of the beakers show clear features of the Middle Dnieper culture (Figs. 5a, c, 6a). One beaker (Fig. 5c) has very close analogies in the

barrow-adjointing grave from Kołokolin on the upper Dniestr river (T. Sulimirski 1968, Plate 7:7), and the remaining artefacts have analogies in the findings from the Middle Dnieper culture in the basin of the upper Dnieper river (I. Artemenko 1964, p. 34, 56, Figs. 1:3, 18:3; M.M. Kryvalcevič, N. Kovaluch 199, p. 160, Fig. 6:1). The findings support the view about a fairly quick spreading of groups of people from the Corded Ware culture onto vast areas, which was connected with the pastoral character of their economy (J. Machnik 1999, p. 222, Fig. 1). The remaining two beakers and the amphora are characteristic for the Corded Ware culture – especially for its later phase. Analogies for these vessels are found most of all in the materials of the Kraków-Sandomierz group. Also typical of this group is the niche form of graves (J. Machnik 1966, A. Kempisty, P. Włodarczak 2000). Non-ceramic artefacts show a more intercultural character.

It is beyond doubt that in the case of two graves (nos. 4/5 and 6) from Werszczyca, we are dealing with a co-occurrence of vessels of which one shows features typical for the Middle Dnieper culture and the other exhibits features typical for the Corded Ware culture (Figs. 6h, 5b). It is not the first instance of such co-occurrence at Grzęda Sokalska (W. Koman, J. Machnik 1993, p. 44, Fig. 3: 4; J. Bagińska 1998, p. 72, 73, Figs. 3, 4; W. Koman 1998, p. 65, Fig. 4). This fact proves not only the concurrence of the two cultural elements at the same area but also points to a syncretism within the society settled at this area at the end of the Neolithic. As a result of an unexpected appearance of groups of people from the basin of the upper Dnieper river at the territory of central-eastern part of Poland inevitable social and cultu-

ral processes took place which led to a rise of a syncretic group containing features of later Corded Ware culture and the Middle Dnieper culture. It is best observed at Grzęda Sokalska area. The number of discovered uniform grave assemblages at this area, which show both features may constitute a basis for distinguishing a new, syncretic unit in the archaeological taxonomy (Fig. 7), which we propose to call the Sokalska group of the Corded Ware culture.

Chronologically, it may be referred to the second half of the 3rd millennium BC, although the process of its creation may well have started at the end of the first half of that millennium. It is the period of gradual disappearance of the Globular Amphora culture (M. Szmyt 1999), which through its solid establishment at Podolia and Volhynia infringed on close contacts between the people of the Corded Ware culture and the genetically related Middle Dnieper culture (J. Machnik 1999, p. 250).

*Muzeum im. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim,
Zakład Archeologii Małopolski Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Krakowie*